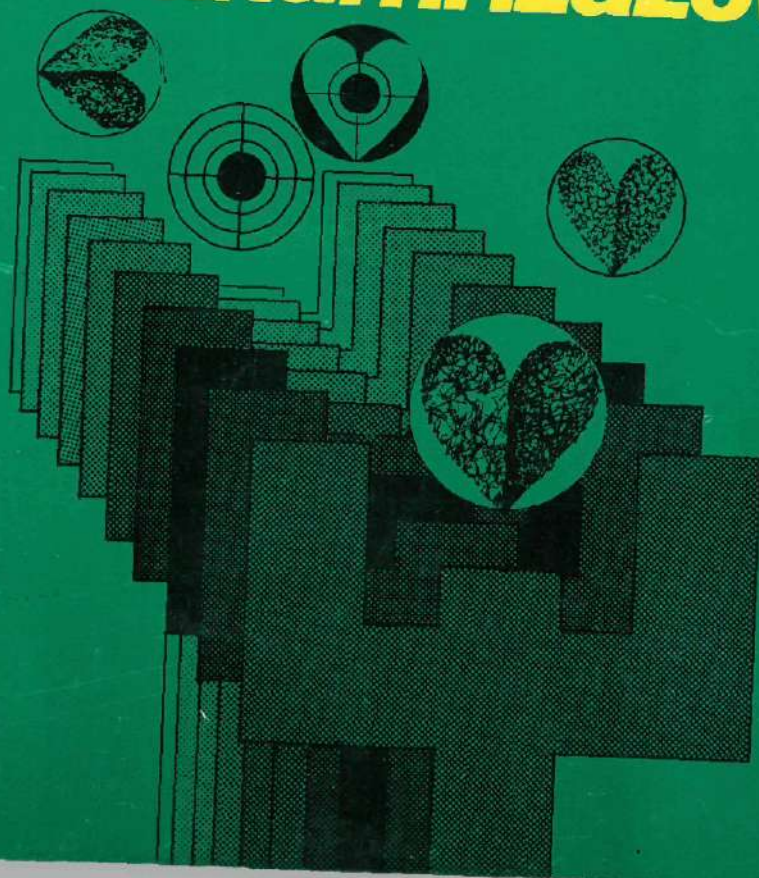


XVEK XVEK R

**žan-mari domenak  
evropa:  
kulturni izazov**



**BIBLIOTEKA**

**XX VEK**

© Ivan Čolović i Ivan Mesner

**74**

Urednik  
**IVAN ČOLOVIĆ**

*Žan-Mari Domenak*

**EVROPA:  
KULTURNI IZAZOV**

Preveo sa francuskog  
Dušan Civić

BEOGRAD • 1991

Naslov originala  
Jean-Marie Domenach:  
*Europe: le défi culturel,*  
Éditions la Découverte, Paris, 1990

Žan-Mari Domenak je profesor Politehničke škole u Parizu. Dugo godina je uređivao jedan od najznačajnijih francuskih filozofskih časopisa *Esprit (Duh)*. Objavio je više knjiga, uglavnom eseja, o najvažnijim društvenim, političkim i kulturnim pitanjima savremenog sveta. Poslednje među njima su: *Approches de la modernité* (Pristupi modernizmu), 1986, *Des idées pour la politique* (Ideje za politiku), 1989, *Ce qu' il faut enseigner* (Šta valja predavati), 1989, i ovaj ogleđ o Evropi kao kulturnom izazovu, prva Domenakova knjiga objavljena na našem jeziku.

*Pomoć za prevod ove knjige dalo je Ministarstvo kulture Francuske.*

Recenzent  
IVAN VEJVODA  
Korice  
IVAN MESNER

*Žozefu Rovanu i Žan-Mari Sutuu,  
koji su mi prethodili na ovom putu.*

## UVOD

„Umirem sa Evropom!” uzviknuo je Žozef de Metr 1829. Prošlo je sto sedamdeset godina od tada, de Metr je doista mrtav, ali Evropa je, uprkos mnogim pokušajima samoubistva, aktuelnija nego ikad. Njena sudbina podseća na sudbinu velike ljubavi: stvarno je upoznajemo tek u patnji. Ili na sudbinu Bića kod Hajdegera: to je trag, uzlet; ko hoće da je pojmi, oseća kako mu ona izmiče. Kao čarobna ptica Egipćana, Evropa umire samo zato da bi se ponovo rodila.

Ovaj ogled završava se konkretnim predlozima zato što autor želi da odoli zavodljivim istorijskim rekonstrukcijama i dražima definicija. Sve što čovek kaže o sopstvenoj kulturi varljivo je: jedna kultura ne može doista da upozna sebe na neposredan način. Treba joj prići preko druge kulture, sroditi se sa njenim pogledom na svet i onda sebe posmatrati drugim očima; to je evropska propedeutika koju valja kušati od Nemačke do Japana, od Velike Britanije do Sjedinjenih Država.



Ali, pre svega, razmetati se „evropskom kulturom” suviše je jevtin način da se izbegne ovo ispitivanje sebe tuđim očima i da se tako zapadne u nesporazume koje zazivanje istorije nikako ne može da otkloni. S druge strane, ustanove, zakoni i mentaliteti, sve što nadahnjuje jednu kulturu (na prvom mestu, škola), ustaljuje se, a to omogućava da se sagleda rad kulture i da se oceni njena plodnost. Suprotno jednoj tipično francuskoj maniji, kultura se ne dokazuje govorima u njenu čast, već kvalitetom koji se ogleda u društvenim odnosima, u javnom životu, u svakodnevnom ponašanju, u štampi, radiju, televiziji i u prizoru na ulici. To se ponekad naziva civilizacijom, ali sjaj te reči je izbledeo, nesumnjivo zbog opadanja prestiža sitea, situajena i civilizovane uglađenosti. Ja ću je ipak upotrebljavati, zato što upućuje na belege urezane u naše pamćenje i u naše pejzaže, ali ću pri tom biti obazriv, jer je to još mutna reč koja je bila u službi mita i mistifikacije. Kultura i civilizacija loše prolaze u velikom previranju mentaliteta, običaja i tehnika i čovek ne može ostati na tome da im se iz principa divi. Kultura mora da se potvrdi i mi treba da je tražimo u njenom *praxisu*.

Čuvajmo se, dakle, afirmativnih i proročanskih govora koji ne vode nekoj pedagogiji Evrope, nekoj politici Evrope. Neophodno je poznavanje temeljnih dela i događaja. Ali turistička putovanja ne nadoknađuju nepoznavanje tradicija i književnosti. Kad je o is-

toriji reč, u njoj treba da tražimo ključeve za razumevanje naše sadašnjosti i oslonac za našu akciju okrenutu prema budućnosti; ne toliko razgranato znanje koliko metod i putokaz jednog projekta — ono što je Edgar Moren s uspehom počeo da radi.<sup>1</sup> Što se, pak, mene tiče, ja bih naglasak više stavio na energetska nego na „dijalošku” stranu stvari. Istorija nije istina, otkrovenje, iscrpljena stvarnost; ona je najpre stonovište<sup>2</sup> sa koga jedna kultura posmatra prošle događaje da bi protumačila svoju sadašnjost i oplodila svoju budućnost. Iz toga ne treba izvesti zaključak da se istorijat može proizvoljno prekrajati i da je onaj koji govori najglasnije (ili onaj koji služi vladajućoj ideologiji i vlasti) u pravu. Piscima i nastavnicima istorije stalo je do vrednosti ugrađenih u temelje evropskih kultura: sloboda duha, traganje za istinom i poštovanje mrtvih, žrtava, poniženih, svih onih čija je reč bila gušena, iskrivljavana, brisana. Pisanje istorije, isto koliko i sudelovanje u njoj, podrazumeva takav odnos prema stvarnosti u kome nema mesta za cinizam i nihilizam. Istorija Evrope mora da obuhvati i pojave kojima je ona na najgori način negirana: ratove, despotizme, totalitarizme... ali ta istorija dozvoljava da se uoči i jedna nit koja je, koliko god puta bila prekidanana, uvek bila nastavljena ili na drugom mestu ili nešto

1 E. Morin: *Penser L' Europe*, Gallimard, 1987.

2 Up. R. Aron: „Teorija prethodi istoriji”, a na teorije utiču ideje i osećanja određenog vremena.



kasnije: nit uzdizanja čoveka kroz slobodu i radi slobode i unapređenje zato neophodne političke i društvene organizacije.

Ne postoji evropska kultura. Nekada je postojala jedna takva kultura, ali slična bogumilu<sup>3</sup> koji je dao da mu na grobu napišu „Kad počeh da živim, počeh da umirem”, ona kultura iz vremena kad Evropa još nije bila podeljena na države, koja je nestala, ustupajući mesto velikim nacionalnim kulturama i ponovo se javljala u vidu kratkotrajnih razvedravanja; najblištavije dugujemo judejsko-germansko-češkom kulturnom krugu između 1880. i 1930. godine. Te reinkarnacije mogu se, svakako, objasniti kao predasi u dugoj agoniji. Više volim da u njima vidim dokaze da je reč o jednom neuništivom životu, nekoj vrsti u zemlji skrivene vegetacije koja ponovo izbija i posle najsurovije zime. Hoće li slabljenje države-nacije podstaći to obnavljanje? Još tu nije reč o jednoj evropskoj kulturi, već o kulturama Evrope, od kojih je svaka obeležena svojom posebnosću. Ali te kulture su doprinеле pripremanju zajedničke budućnosti, koja ih sada poziva da ponovo postanu evropske, a da pri tom još ne znamo da li će one biti sposobne da takvu budućnost grade i usmeravaju: stvaranje prostrane i moćne zajednice država i naroda, uz primenu procedura i institucionalnih formi bez presedena.

<sup>3</sup> Bogumilski pokret: oblik katarske jeresi u srednjem veku rasprostranjen među Južnim Slovenima

Prelaz sa nacionalnih država na Evropu ne ide sam od sebe, a to posebno važi za Francusku, najstariju naciju, koja je, izuzev nesrećnih godina 1940 — 1944, razvijala i upražnjavala otvorenu i univerzalnu kulturu, instrument uspele integracije miliona stranaca izbeglih iz krajeva u kojima je besneo politički i rasni pogrom. Bilo bi pogrešno poistovetiti sa nacionalističkim refleksima izvesna upozorenja koja se čuju u sredinama daleko od ekstremne desnice; ona ukazuju na vidljivu opasnost: zatvaranje u verski i etnički identitet. Povratak temeljima, koji je u XIX veku potkrepljivao zahteve za slobodom podjarmljenih evropskih naroda, a u XX bio poistovećen sa borbom protiv kolonijalnih sila, dobija u današnjem svetu novi zamah, a idu mu na ruku i raspad poslednjeg evropskog carstva i rušenje progresističkih ideala veka prosvetljenosti.

Neprihvatanje Evrope koja bi nas denacionalizovala jasno je izrazio Régis Debré<sup>4</sup>: „Na ovom svetu Nebo je uvek potrebnije federalnim konstrukcijama nego jedinstvenim državama.” Doista, federalizam pretpostavlja postojanje jedne povezanosti iznad, ako ne i pre naroda koje on okuplja. Ako je ta povezanost svetovne prirode, onda nju nameće nadmoć najjačeg naroda i (ili) dominantne kulture. Sve u svemu, federalizam može da bira samo između imperije

<sup>4</sup> Régis Debray, „Vivement les jacobins!”, *Le Monde*, 11 juli 1989.



(Napoleonove, austrijske, ruskog carstva) i onoga što se ocrtava u vidu Evropske zajednice: tržište sa 320 miliona potošača koji prihvataju da se odreknu nacionalnog suvereniteta zarad porasta životnog standarda — zbir interesa lišen duha i zajedničkih projekata i samim tim nesposoban da stvori volju i kulturu, skup pasivnih podanika koji u svetu može da predstavlja samo trijumf materijalne potrošnje... To bi bila propast ideje o naciji koju je uobličila francuska revolucija: „Bez pripadnosti zajednici nema individualne autonomije.”<sup>5</sup> Drugim rečima, bio bi to kraj jedinog uspelog pokušaja, posle zlatnog atinskog doba, da se uporedo unapredi dostojanstvo građanina i sloboda grada, negacija same evropske kulture, njenog najtrajnijeg nadahnuća.

Taj uznemirujući povratak „temeljima” i ta „retribalizacija”, čije je premise analizirao Mišel Mafezoli,<sup>6</sup> pojave su koje se odvijaju pred našim očima. Treba li na osnovu toga zaključiti, kao R. Debre, da je to „pobeda hrišćanstva nad republikom?” „Post-nacionalna država ličiće možda na neku vrstu informatičkog srednjeg veka, ali nikako svetovnog srednjeg veka.”

Ova tvrdnja je tačna kad su u pitanju neke muslimanske zemlje (na prvom mestu Iran), gde je katastrofa sovjetskog socijalizma povukla za sobom i ras-

<sup>5</sup> Ibid.

<sup>6</sup> Michel Maffesoli, *Le Temps des tribus*, Méridiens — Klincksieck, 1988.

pad progresističkih ideala, koji su bili povezani sa mitom o svetskoj revoluciji. Ali čini se da je Evropa toliko dehristijanizovana — i dejudaizovana — da povratak religije, u integrističkim i ponekad agresivnim oblicima, tu ostaje marginalna pojava. Rušenje progresističkih i revolucionarnih ideologija i sve veća depolitizacija daju toj pojavi preterano veliki značaj. Uz sve to, kao što ističe sam R. Debre, svetovnost potiče iz Jevandelja i među braniocima svetovnosti ima mnogo hrišćana. Savez koji su parsonalisti okupljeni oko časopisa *Esprit* ostvarili između nevernika i vernika, a kad je o ovim poslednjima reč, između katolika, protestanata, pravoslavaca, jevreja i muslimana, jedan je od primera koji potvrđuju da religijsko verovanje više nije sinonim za klerikalizam i da se svetovni život može odvijati izvan zastarelog sukoba između dve suparničke stranke popova, da upotrebim ovde Pegijev izraz: klerikalnih popova i antiklerikalnih popova. Kad Debre piše da se „svaki moralni pad političke vlasti plaća političkim napredovanjem crkvenih autoriteta”, on formuliše aksiom koji važi za Francusku pre 1945. godine. Tvrdnja da kardinal Listiže teži da stane na čelo vlade Francuske Republike i da Jovan Pavle II sanja o tome da restaurira hrišćanstvo u krajevima centralne Evrope gde prestaje komunistička diktatura obične su priče, kojima su izvesne izjave poljskih biskupa dale maha. U samoj Poljskoj, gde je privrženost naroda tradicionalnoj veri najjača, na če-

lu vlade je čovek koji je u teškim uslovima istrajao u svom svetovnom i antirasističkom angažmanu.<sup>7</sup>

I Alen Fenkielkro upozorava na to da Francuskoj koja bi se priključila Evropi pretila „libanizacija”, ali njegova argumentacija je ubedljivija.<sup>8</sup> Francusku koncepciju nacije, zasnovanu na pridruživanju a ne na pripajanju, on suprotstavlja tom „nizu geta” koje bi stvorio prekid nacionalne povezanosti. Čini se, doista, da su Francuzi sve više podeljeni između jedne kosmopolitske masovne kulture i religijskog, regionalističkog i folklornog usitnjavanja. S obzirom na to, postavlja se pitanje sa čim se asimilovati u Francuskoj, jer planetu zapljuskuju ista muzika, iste pesme i iste slike? „Francuska topionica”<sup>9</sup> bi mogla da prestane da radi i pedesetak narodnosti mogle bi da se pregrupišu, svaka za sebe, i da se izoluju u ovoj zemlji koja, pošto je izgubila svoj identitet, nema više religiozno shvaćeno rodoljublje ni privlačan način života, što su instrumenti integracije ili bar zajedničkog života nacionalnih manjina u Sjedinjenim Državama.

Potpuno prihvatam Fenkielkroov zaključak: „Potporučivati preobražaj političke akcije u administraciju,

7 Up. Tadeusz Mazowiecki, *Un autre visage de l'Europe*, Noir Sur blanc, 1989.

8 Alain Finkielkraut, „La nation disparaît au profit des tribus”, *Le Monde*, 13. juli 1989.

9 Up. Gérard Noiriel, *Le Creuset français*, Seuil, 1988.

građanina u potrošača i tekstualne kulture vezane za raznolikost jezika u zvuk-sliku bez granica znači ubijati evropski duh. Pravo pitanje je, dakle, ovo: šta ostaje od Evrope u času stvaranja Evrope?”

Ipak, odlučujuće pitanje nije u tome da se sazna šta ostaje od Evrope, već šta od nje može biti; da li ona počinje da se preporuča ili će zauvek nestati, razapeta između planetarizacije ekonomije i kulture i „getoizacije” etnija, religija i potkultura. U svakom slučaju, relativno opadanje francuske moći, novi uslovi tehnike, ekonomije i politike — jednom reči, nužda — usmerili su nas prema evropskoj integraciji; inače bi nam pretela marginalizacija: Francuska kao takva bila bi folklorizovana. Da li Debre i Fenkielkro predlažu neki drugi put? Ne bi se reklo. Ja im se pridružujem, ne bez otpora i žaljenja, ali verujem da je došlo vreme kad nostalgija treba da ustupi mesto volji da se nužnost preobrazi u sudbinu. Taj zadatak je i kulturni i politički, a razmišljanja koja slede bave se upravo povezivanjem političkih pitanja sa kulturom.

Ova razmišljanja polaze od uverenja da kultura koja je stvorila nacionalni subjekt i koja je izvukla čovečanstvo iz njegove „grešne maloletnosti” (E. Kant) ne može da prihvati da se njen stvaralački duh zadovolji tim pronalaskom. Živimo u trenutku kad dolazi kraj „kraja istorije”, tog Marksovog ushićujućeg i nastra-



nog sna. Ali nacija nije ništa više kraj istorije od proletarijata; ona to ne može biti za Evropu koja je pro-  
našla istoriju.

**I****EVROPA – JEDNA NOVA IDEJA**



Šta je u stvari identitet? Ni Litreov ni Lalandov rečnik ne poznaju tu reč u kolektivnom smislu. Litreova odrednica glasi: „Svest koju osoba ima o sebi.” Ta svest se temelji na pamćenju koje, prema Ž.Ž. Rusou, „širi osećanje identiteta na sve trenutke postojanja /individualnog”. Nesumnjivo je to osećanje povezanog trajanja omogućilo da reč sa pojedinca pređe na kolektiv i da „nacionalni identitet” počne da zamenjuje „nacionalnu ličnost”, što je zamena puna značenja, jer upućuje na izvesno nazadovanje svesti: zajednica se više na opaža kao „ličnost koju čine ličnosti” (E. Munije), već kao monolitna gromada.

Poreklo reči vodi u tautologiju: biti identičan sebi samome ima smisla samo ako se, između obaveze da se ima prezime i ime („lična karta”) i polaganja prava na te osobenosti, nađe mesta za obuku kako da se nasleđe pretvori u svest. U tom intervalu, koji može biti sasvim kratak ili trajati čitav život, kultura prestaje da bude referenca i postaje egzistencija, način postojanja, uživanje i angažman. Taj prelazak sa identiteta na ličnost kretanje je karakteristično za evropske i zapadne kulture, i on povlači za sobom izvesno shvatanje nacionalnosti koje traži voljno pristupanje ili bar pri-

hvatanje. To je neophodno razjasniti, jer je tema identiteta, inače novijeg datuma, često bila vezana za nacionalističke ili rasističke ideologije, koje — u ime tla, krvi i često fiktivne istorije — teže da na silu asimiluju sve one na koje polažu pravo.

Zbog toga se treba uzdržati od traganja za „evropskim identitetom”, sličnog traganju za nacionalnim identitetom u XIX i XX veku. Istorija nas uči, ali ona ne upravlja. Usmerenja i uputstva koja se iz nje crpu imaju nekog smisla i vrednosti samo ako identifikacija sadrži maločas pomenuto osvešćenje, a to osvešćenje jemči za našu slobodu: u stanju sam da izaberem svoju budućnost samo ako nisam pasivno prihvatio „nasleđe”. Moj identitet je vokacija, a ne determinacija.

Razne publikacije, kolokvijumi i govori prepuni su Evrope katedrala, humanista, utopista i naučnika, jedne toliko bogate Evrope da više nije mogućna nijedna njena definicija: ona je — ili, tačnije, ona je bila — u isti mah i duhovna i umna i mistična i materijalistička, majka tehnike i zakona... Uistinu, ništa joj nije nedostajalo, sem da politički postoji. Čuvajmo se govora u slavu kulture koji, pošto su zauzimali mesto religije, sada zauzimaju mesto politike i služe kao alibi za neaktivnost. Kao da smo time što smo bili veliki i lepi zaslužili stalnu pretplatu na istoriju.

Čujmo kako se Niče podsmevao tom karnevalu: „Evropskom melezu — a to je jedan, sve u svemu, pri-

lično ružan plebejac — bezuslovno je potreban kostim za presvlačenje: istorija mu služi kao garderoba raznih kostima. On dobro vidi da nijedan od njih uopšte nije pravljen za njega; menja ih neumorno.”<sup>1</sup> Kad bismo bili toliko poštteni da iz te garderobe ne uklanjamo plave, mrke i crvene košulje, dobili bismo ne samo tačniju nego i dinamičniju sliku evropske kulture, koja bi nas podstakla da razmišljamo o negaciji koju od pre dva veka ona nosi u sebi i koju ćemo u ovoj prilici nazvati nihilizmom. Dok mi govorimo na kolokvijumima<sup>2</sup> o baroknoj umetnosti i austro-ugarskom carstvu, naše televizije su prepune američkih i japanskih serija, a većina naših najboljih studenata odlazi na usavršavanje u Harvard ili Stenford a ne u Firencu ili Hajdelberg.

Evropu Evropske zajednice nije začeo Karlo Veliki nego evropski nihilizam: nju su u godinama patnje pod okupacijom zamislili i hteli ljudi okupljeni u pokretu otpora,<sup>3</sup> zatim se o njoj razmišljalo u Alžiru i, najzad, u Parizu i u Bonu posle pobeđe saveznika. U

1 F. Niče, *S one strane dobra i zla*, 223.

2 Ti kolokvijumi imaju bar jednu dobru stranu: okupljaju Evropljane, koji se, raspravljajući o problemima podjednako zanimljivim za sve, osećaju evropski.

3 Up. Tadeusz Wyrwa, *L'Idée européenne dans la Résistance à travers la presse clandestine en France et en Pologne*, Nel, 1987. Bila je potrebna intelektualna hrabrost da bi se usred rata, dok je Hitler propovedao „novu Evropu”, maštalo o Evropi zasnovanoj na francusko-nemačkom izmirenju.



toj zamisli Evrope u prvom planu nije bilo „protiv” nego „za”, ne ono što je bilo nego ono što dolazi. To je bio plod utopije – realistične utopije zato što je ona planirala da zavađene strane poveže putem interesa i kroz institucije, iz čega će kasnije proizaći neophodnost zajednice, zajedničke navike i osećanje međusobne bliskosti. Taj projekt bio je ekonomski, politički, ali ne i neposredno kulturni projekt. Međutim, politika bez kulture, bez duha, mogla bi da odvede na drugu stranu. Velike evropske nacije vekovima su se međusobno tukle, krojeći s vremena na vreme nove saveze, jer je njihova osnovna briga bila da na dozvole nijednoj od njih da zavlada potkontinentom koji je nekad bio svetska pozornica. Posle 1945. slabljenje evropskih nacija igra bitnu ulogu, sa čim se one nisu sasvim pomirile: evropski ratovi više ne mogu biti svetski ratovi. Želja da se preživi i da se obnovi moć okleva između nacije i Evrope. Kraj kolonijalnih ratova ubrzava razvoj događaja koji u očima javnog mnjenja sve više izgleda nužan. Ali kako preneti sa nacije na Evropu one reference, onu tradiciju kojom se hrani politika? Evropa ne vidi nikakav politički model, ako ne računamo carstvo (Karlo Veliki, Karlo Peti i Napoleon), ali carstvo donosi hegemoniju, rat i razdor...

U carstvu je bila sadržana ideja Evrope, ali vezana za dominaciju. Suprotstavljajući se carstvu, u ime nezavisnosti i slobode, nacija doprinosi suzbijanju evropskog mita. Kobni antagonizam, čiji je poslednji

nesrećni izraz bila Evropa pod nacističkom okupacijom. Međutim, iza nacionalizama XIX veka, kojima je dao maha raspad carstva, iza onoga što je Niče nazvao *die krankhafte Entfremdung*, a što se prevodi kao patološka averzija<sup>4</sup> među evropskim narodima, nazire se želja za bratstvom, koja je bila na vrhuncu za vreme „proleća naroda” 1848. O toj želji romantizam pruža pouzdano svedočanstvo: „Bolesna averzija, jaz koji je nacionalističko ludilo stvorilo i još stvara među evropskim narodima, kratkovidi i lakomisleni političari koji se uzdižu na krilima te averzije i ne pomišljajući da je njihova politika podele samo jedan međučin, svi ti činioci i mnogi drugi o kojima još nije moguće danas govoriti dovode do toga da se ne žele videti ili da se proizvoljno i lažno tumače nesumnjivi znaci kojima se ispoljava želja za jedinstvom Evrope. Svi ljudi širokih pogleda, svi duboki ljudi u ovome veku u dnu svoje duše težili su tome da pripreme tu novu *syn-tezu* i hteli su da pre vremena budu otelovljenje budućeg Evropljanina. „Otađzbine” su za njih bile samo izgovor i oni su im pripadali samo u trenucima slabosti, na primer u starosti; postati „patriota” za njih je bila samo prilika da se od samih sebe odmore. Mislim na ljude kakvi su bili Napoleon, Geče, Betoven, Stendal, Hajnrih Hajne, Šopenhauer.”<sup>5</sup> Ovaj niz imena može biti sporan, mogu mu se dodati druga imena.

4 Doslovan prevod na francuski glasio bi: *l'étrangement*

5 *S one strane dobra i zla*, 256.



On svedoči o povremenom izbijanju evropske kulture iznad ili ispod državnih granica, kulture koju politika stalno prekida, monopolizuje, izopačuje... Krajnja suprotnost evropskom proleću iz 1848, koje je ujedinilo narode dok su trajale pobune i jedan zajednički san, biće mobilizacija nacionalnih kultura naoštrenih za rat 1914. godine.

Prvi put posle VIII veka javlja se mogućnost da se Evropa ujedini a da to ne bude pod nekom hegemonijom, nego protiv hegemonija.<sup>6</sup> Alternativa carstvo – nacija više se ne postavlja. Rusko carstvo, postavši sovjetsko, ideološki i politički našlo se izvan građanske i demokratske Evrope. Sada njegov vođa govori o zajedničkoj kući, ali je jasno da Sovjetski Savez, takav kakav je, ne može da u toj kući živi a da je iz temelja ne uzdrma. S druge strane, nacije centralne Evrope pozvane su da se pridruže Evropi, jedna po jedna, ali se ne može znati kad i kako. Bilo kako bilo, odsada je evropsko ujedinjenje izvodljivo i bez imperijalizma i pri tom nije neizbežno rasplamsavanje nacionalizama, čija je energija, bar kad je o zapadnom delu Evrope reč, iscrpljena.

Ujedinjenje, ali u kom obliku? Carstvo nosi jedna ideja. Nacija je koncept koji je rano nastao u Francus-

<sup>6</sup> Emaniël Munije objavio je uvodnik u časopisu *Esprit* (novembar 1938) protiv kapitulacije u Minhenu pod naslovom „L'Europe contre les hégémonies” („Evropa protiv hegemonija”).

koj a zatim se proširio na Evropu i svet, povlačeći za sobom raznolike teme, progresističke i reakcionarne, mitologiju, poetiku. Ako postoji neko stalno obeležje evropskih kultura, onda je ono u tome što su sve one pokušavale da teoriju povežu sa praksom, ideju sa institucijom. To otelovljavanje danas je u opasnosti. „Ima u sadašnjem stanju Evrope jedan dvostruki paradoks: Evropa je mesto nastanka istorijske svesti, to jest ideje da je ljudski poredak stvari, zasnovan na promeni, došao na mesto kosmološkog poretka zasnovanog na hijerarhiji bića, ali, u trenutku kad izgleda da ceo svet, manje ili više, bolje ili gore, ostvaruje tu istoriju, više uopšte nije izvesno da taj svet koji je dosegao istoriju i dalje pokreće istorijska svest; nema više ni izvesnosti da je Evropa sposobna da promišlja o svom mestu u tom kretanju.”<sup>7</sup>

Drugim rečima, istorija je nekorisna za one koji se nalaze van istorije: služi za rasonodu, za utehu, ali ne i za delanje. Politička Evropa i kulturna Evropa sada izgledaju zatvorene u začaranom krugu: prvoj je potrebna druga da bi se afirmisala, da bi stekla postojanost i odredila svoje ciljeve; druga, lišena otelovljenja, ne uspeva da se demokratizuje i, prepuštajući teren američkoj masovnoj kulturi, povlači se u hermetizam, istoricizam i beznačajnost.

<sup>7</sup> Yves Geffroy, „L'Europe et son destin. Lecture de Patočka”, *Esprit*, jun 1987.

Evropa je postala ona „zajednica sudbine” koju je najavio Niče — ali kakve sudbine? Nju opaža sve veći broj intelektualaca i rukovodilaca u administraciji i privredi, ali javno mnjenje ima o njoj samo nejasnu i zbrkanu sliku. Poslednjih četrdeset godina evropski zanos opada, a Zajednica se organizuje i širi uprkos svemu. Od pre dve ili tri godine, mnogi znaci kazuju da se želja za životom u Zajednici postepeno gasi i da je u toku proces fragmentacije, što je u potpunoj opreci sa zvaničnom najavom integracije tržišta 1993:

— odugovlačenje u usklađivanju poreskog sistema i raznih drugih uredaba;

— kašnjenje reformi predviđenih radi usklađivanja sistema obrazovanja (zabrinjavajuće utoliko više što ove reforme donose svoje plodove tek posle više godina);

— britansko protivljenje sprovođenju izvesnih uputstava Evropske komisije;

— neuspeh ili kašnjenje najavljenih mera za jačanje saradnje u oblasti audiovizuelnih komunikacija.

Ispitivanja javnog mnjenja potvrđuju da je Evropa ušla u fazu iščekivanja, ako ne i regresije. Mada izgleda da je put u integraciju 1993. široko prihvaćen u Francuskoj, 1988. osetio se lagani zastoj. „To kolebanje ukazuje na to da je ideja evropskog ujedinjenja još nejasna, da nije našla specifičnu dinamiku, nije se

osamostalila.<sup>8</sup> Činjenica što je u Francuskoj težnja ka evropskom ujedinjenju snažna deluje ohrabrujuće, ali tako ne deluje i podatak da je ta težnja „znatno slabije ispoljena kod mlađih od 35 godina nego kod starijih.”<sup>9</sup>

Svest o zajedničkoj sudbini, koja se javila tokom poslednjeg rata i učvršćivala pedesetih godina, čemu je doprinosilo suprotstavljanje totalitarnim hegemonijama, počela je da slabi od kada se čini da je sovjetska opasnost smanjena. Ta pojava uočljiva je u Nemačkoj i sigurno je da će se javiti i drugde.

U tim uslovima, shvatljivo je zašto je međusobna „averzija” ponovo uzela maha. Odvažićemo se ovde da iznesemo jednu hipotezu: upravo međusobno približavanje nacija članica EEZ, podstičući razvoj jedne homogene civilizacije i banalizujući time široka područja svakodnevnog života, izaziva oslabljenje osećanja razlike kao reakciju na to okupljanje oko nacionalnih posebnosti. Granice nestaju. Evropskim mostom prelazim Rajnu čak i ne primećujući da sam iz Francuske prešao u Nemačku — onu Rajnu na čije sam obale izlazio kao dete da kroz artiljerijski dogled mog dede posmatram na drugoj obali pokrete mladih nacista. Obuzima me radost, ali radost praćena nekom nelagodnošću: više ne znam gde su granice moje

8 Zapažanje agencije *Cofremca*, novembar 1988.

9 Idem.



teritorije, granica (*finis*) je takođe ono što me određuje, *definira*, obuhvata, što me upućuje na moje okvire. Kad smo je prešli kao osvajači, nismo znali da svo je zauvek ukinuli.

Ova zbivanja nesumnjivo manje iznenađuju ljude rođene sa Evropom. Ali šta o sebi mogu reći ovi nomadi, koji uopšte ne znaju odakle dolaze niti kuda idu? Jedan deo njih luta vođen turističkom radoznalošću; voleo bih da otvorim njihov prtljag da bih video nalazi li se tu neka knjiga od Helderlina, Servantesa, Pesoe ili Vitorinija. Drugi – njih je manje – putuju prema drugim obalama, u mašti, krenuli su u potragu za ličnošću na koju se sećanje izgubilo u tami vekova. Nije izvesno koliko to može koristiti religiji. Tako se tek rođena Evropa ponovo našla zaronjena u isti onaj sukob koji je u XIX veku izbio između univerzalnih ideala prosvetiteljstva i povratka „temeljima” – sukob koji se tada izvrgao u veliko zlo i koji opet može na to da izide, mada najnoviji „povratak temeljima” sve manje liči na nacionalizam, što je za Francuze mučan ali koristan ispit. Stari i novi nacionalizmi i rasizmi oživljavaju i biće sve glasniji u mesecima koji dolaze. Ali oni više nemaju budućnost i to u stvari i sami znaju. Njihova snaga počivala je u tlačenju koje su nekad trpeli mnogi evropski narodi; ali poniženje, želja za osvetom, zatim atmosfera sudnjeg dana stvorena zbog velike krize iz tridesetih godina, ponovo su doveli do nasilja. Poslednji rat nije imao nastavke kao

što je to bio slučaj sa prethodnim ratom. Više nije bilo međudržavnih ni građanskih ratova. Nemačka hegemonija je fantazam koji se stalno vraća, ali ako se može govoriti o nekom ozbiljnijem strahu, onda je to strah od ponora – od intelektualnog i duhovnog ponora, za proteklih dvadeset ili trideset godina sve dublji i dublji. Taj strah ne treba potceniti, jer Evropa na putu obnove nije još raskrstila sa nihilizmom, čiji ublaženi oblik dolazi namesto njegovog ranijeg, brutalnog oblika. Uklanjanjem granica pojačava se razmena dobara i ljudi, ali ne obavezno i razmena duha.

Obnova gastronomije i veća pažnja posvećena kulturnom nasleđu zaslužuju pohvalu, ali pojačani saobraćaj turista i tehničara koji najčešće ne poznaju jezik, istoriju i kulturu zemalja kroz koje prolaze, doprinosi više nerazumevanju i povlačenju u sebe neg razumevanju i saradnji. „Današnja omladina, koja će imati da odluči hoće li stvarati Evropu ili ne, izgleda mi mnogo manje internacionalna od omladine iz posleratnog vremena. Ona se zadovoljava nacionalnim kulturnim vrednostima i nacionalna kultura joj prija... Primetio sam da francuske i nemačke studente skoro nimalo ne interesuje kako žive drugi Evropljani: želju za izlaskom iz okvira svoje zemlje smenila je želja za puštanjem korena u rodnom tlu.<sup>10</sup>”

<sup>10</sup> Up. B.Girod de l'Ain, „Identité nationale et conscience européenne”, radni dokument, oktobar 1988.



I druga slična zapažanja daju razloga za zabrinutost: to što su prestali da budu stranci jedni za druge nije dovelo Evropljane do većeg međusobnog razumevanja. Intelektualac koji već četrdeset godina putuje Evropom jasno vidi da se tu više ne postavljaju isti problemi kao nekad niti se tim problemima pristupa kao nekad. Ovom intelektualcu, jer je Francuz, sigurno teško pada to što njegov jezik, njegova kultura gube značaj dok se drugi svetski centri stvaralaštva razvijaju. Evropa iz pedesetih godina nije bila daleko od Evrope Erazma Rotterdamskog i Gijoma Bidea /Guillaume Budé/. Ljudi koji su se tu mogli sresti studirali su grčki i latinski, Platona, Getea i Dekarta i bili su učesnici tragične istorije Evrope iz tridesetih godina. Oni koje danas tu susrećemo često su završili studije u Americi, njihova istorijska svest je neznatna i njihovo interesovanje se okreće prema Sjedinjenim Državama i Japanu, mnogo više nego prema Parizu, Londonu, Rimu i Madridu. To više nije Evropa humanističke elite, već Evropa mase, iz koje su nastale elite druge vrste, okrenute prema tehnici i ekonomiji. Da li to znači da ta zajednička interesovanja, zajednička kultura, da ti sve sličniji načini života (svuda isti hotel sa istim mini barom) daju novu osnovu za sporazum? Nikako. Kulturne specifičnosti ne samo što su se održale pod jednoobraznom maskom modernosti, nego su one — opirući se toj banalnosti — postale još naglašenije. Tome je možda doprinela privlačnost Sjedinjenih Država i njoj suprotna i sve jača privla-

čnost Japana za ove nove elite. Mnogi privredni rukovodioci tvrde da je za njih postalo teže da rade — da se susreću, razgovaraju, posluju — u Nemačkoj ili u Italiji nego u Sjedinjenim Državama i Aziji. Upravo u trenutku kad zamišljamo da ukidanjem granica stvaramo „zajednicu” specifičnosti se ispoljavaju sve jašnije i često sve agresivnije.

Ne treba biti veliki psiholog da bi se objasnio taj paradoksalni proces: blizina uvek rađa refleksive izdvajanja, netrpeljivosti i neprijateljstva. Ali on je veoma opasan i, ako bi uzeo maha, mogao bi da iznutra potkopa temelje evropskog zdanja. U nekim krajevima južne Francuske stvaraju se geta Holandana i Nemača; svako živi u krugu svojih i samo retko uspostavljaju kontakt sa lokalnim stanovništvom. Tačno je da istraživanja javnog mnjenja potvrđuju da se ksenofobne predrasude proređuju i da postepeno nestaju negativne predstave o karakteru drugih naroda; ali još više jenjava želja da se upozna drugi čovek, da se otkrije ko je zapravo taj sused koji je postao naš partner. Treba li iz toga izvući zaključak da je bar to prartnerstvo prihvaćeno? Jeste, ali s rezigniranom ravnodušnošću, prožetom potmulom zebnjom, koja brzo može da ustupi mesto osvetoljubivosti i agresivnosti ako se posle prvih koraka integracija učini naprihvatljivom. Mlekarske kvote i smanjenje površine obradive zemlje već vređaju tradicionalna shvatanja francuskog seljaka, gospodara i branioca zemlje.



De Gol je pred kraj života rekao: „Evropa čije su se nacije mrzele bila je stvarnija od ove današnje.” To je, u izvesnom smislu, tačno: Evropa nacija bila je puna energije, njene rasprave i njeni sukobi ticali su se celog sveta. Francuzi i Nemci su se izmirili i njihova sloga vrednija je od pobeđe. Ali što više bleđi sećanje na bratoubilačke ratove to ova sloga gubi značaj, jer je učvršćuju profiti koji se mogu ostvariti i na drugom mestu. Federacija, pa i konfederacija, može opstati samo zahvaljujući žalji za zajedničkim životom. U ovom trenutku, kad centrifugalne težnje prete da poremete ravnotežu zdanja, dobronamerni duhovi veruju da je potrebno da predlože Evropu kulture kao relej za Evropu ekonomije. Oni naglasak stavljaju na ulaganje u pamet, koje sve više zahtevaju preobražaj rada i rast informacija. Već danas razvoj takozvanih kulturnih aktivnosti zapošljava značajan broj ljudi: četiri miliona zaposlenih u zemljama EEZ, a 3 do 6 % BNP u pojedinim zemljama. Takva situacija zahteva evropsku saradnju i ona se na zadovoljavajući način odvija u obliku razmene, studijskih boravaka i seminara. Informatika, komunikacija, reklama, obrazovanje uz rad, turizam i službe koje se razvijaju sa porastom aktivnosti koje se odvijaju u slobodnom vremenu predstavljaju velike potrošače inteligencije i različitih vrsta obdarenosti, estetičkih, govorničkih, pa i naučnih.

Međutim, ma koliko bila značajna, ova kulturna saradnja ne može sama da učvrsti evropski projekt i da

mu udahne dušu. Za to je potrebna jedna ambicioznija perspektiva: jedna socijalna i politička etika; videnje sveta koje usmerava i povezuje ekonomsku, administrativnu i tehničku izgradnju. Slučaj turizma i industrije zabave veoma je poučan: kad se razmahne do kraja, turizam uništava bogatstva od kojih živi; kad je reč o industriji zabave, njen razvoj je vezan za politiku uzrasta i životne sredine, takođe za izvesno shvatanje ličnosti koje simbolizuju naciju ili pokrajinu, kao što se da videti prilikom uređenja zabavnih parkova. Tako se kultura kao profesionalna delatnost, komercijalizovana i računovodstveno iskazana, povezuje sa kulturom kao tradicijom i stvaralaštvom, izvorom ideja i mašte, hijerarhijom vrednosti.

Ali, kako tu vezu stvarno uspostaviti? Pravi jaz stoji između izjava u kojima se opisuje i uznosi zajednička baština Evropljana i onoga što iz toga proizlazi. Kultura se ne nalazi među zaduženjima administracije EEZ, mada ona ima jednog komesara zvanično zaduženog za kulturu. Nasuprot tome, Evropski savet ima takvu kompetenciju i za nju je bolje opremljen, ali ni on, uprkos hvalevrednim naporima, nije postigao značajnije rezultate. Njegova „Evropska deklaracija o ciljevima kulture” u nekim zemljama ostala je bez odjeka. Što se pohvala na račun evropske kulture tiče, one samo mogu da unesu zbrku u ovu problematiku. „Skoro da i nema — sem možda za neke izuzetno obdarene umetnike i pisce, koji nekako uspevaju da sve to povežu — koherentne i u svakodnevnoj po-



litici upotrebljive veze među elementima evropskog kulturnog nasleđa čiji je inventar napravljen za vreme Helsinške konferencije: grčki i rimski humanizam, judaizam i hrišćanstvo, renesansa, naučni racionalizam i liberalna misao, industrijska revolucija, romantizam i socijalistička učenja.”<sup>11</sup>

To je zaista veliki problem: evropska baština je tako raznolika i čak, u krajnjoj liniji, protivurečna, da je u njoj nemoguće naći oslonac za akciju, bar ako se ograničimo na istorijski inventar. Samo bi se putem izbora iz svega toga, i to usmerenog izbora, mogle da izdvoje neke duboke težnje, težnje koje, od početka do kraja, ocrtavaju značenje i zato mogu da razjasne i usmere akciju. U stvari, kultura se nalazi manje u baštini a više u načinu njenog vrednovanja, a taj način podrazumeva neki projekt, a taj projekt podrazumeva volju... I krug se zatvara: ta volja kadra da oživi kulturu morala bi i sama da proistekne iz kulture, tradicije, iz njenih vrednosti. Čuveni „hermeneutički krug”<sup>12</sup> nije samo neka suptilna ideja erudita: Evropa je zatvorena u njemu.

11 A.J. Wiesand, *Politique de la culture en Europe et politique européenne de la culture*.

12 Hermeneutički krug ovde se odnosi na neophodnost da kulturu tumačimo sa stanovišta kulture, to jest da našu kulturu predstavljamo i o njoj sudimo kroz nju samu. Idući dalje, reći ćemo da će Evropljani iz sopstvenih kultura crpiti volju neophodnu da bi prevazišli, ne ukidajući ih, svoje kulturne posebnosti. To je prilika da se krug proširi, a nikako da se prekine...

Iz njega će se izići kad se izide iz kumulativne faze, kroz koju je bilo neophodno proći, ali u koju nas zaglibljuju etastički otpori, psihološke inercije i zastarela mitologija kvantiteta, nasleđe Zemljana opse-dnutih utegama i merama. Evropa Zajednice suviše često se predstavlja kao zbir država: šestorica, devetorica, dvanaestorica... Ali surevnjivost među njima ostala je jaka, što ove države navodi na to da se pretvore u moćne lobije koji prikrivaju svoje interese iza zajedničarske frazeologije. Mada je tačno da zemlje osnivači imaju koristi od Zajednice, a da sada od nje imaju koristi naročito njene novoprimitljene članice, tačno je i to da evropske zemlje izvan Zajednice (Norveška, Švedska, Švajcarska, Austrija) imaju brži rast i manji procenat nezaposlenih...<sup>13</sup>

Ovo poređenje moglo bi da se s razlogom kritikuje i u mnogo čemu ispravi, ali mi iz njega izvlačimo samo zaključak da kumulativna Evropa nema sve one vrline koje joj se pripisuju, kako u privredi tako i u kulturi, i da ona, da bi mogla da igra ulogu koju je sebi namenila, mora sa sabiranja da pređe na množenje, sa kvantiteta na kvalitet, sa uspostavljanja mehanizma na jačanje volje. To će biti težak preobražaj, jer će biti potrebno da se prekine sa oslanjanjem na zbir nacionalnih indeksa i da se uzmu u obzir evropski indeksi. Napredak Španije, Portugala i Grčke postaje tada

13 A. Lipietz, „Réquisitoire contre l'Acte unique”, *l'Expansion*, 17. juni 1988.

naš napredak. Neophodan obrt: moraće da se pojavi i učvrsti evropska svest, koja će, na primer, pomoći Francuzima da prihvate da moraju da daju doprinos za penzije Portugalaca koji nisu uplaćivali u penzijski fond... Kad se bude osetila takva solidarnost, kad se bude proširila takva svest, to će biti činjenice kulture: po njima će se suditi o dubini evropskog osećanja, tu će se videti da li naša zajednička baština živi i danas, ili je samo stvar istorije.

Nekada su se od plemena stvarale nacije, nacije su se grupisale u carstva, ali još nikada se nije dogodilo da se nacije slobodno udružuju da bi obrazovale novu političku jedinicu, koja je nazvana jednim imenom kome tek treba dati sadržinu: Zajednica. Jer zajedničarska Evropa nema predsedana, a oni koji se pozivaju na primer Sjedinjenih Država ne znaju istoriju: Evropa nije Amerika i svet se, za protekla dva veka, promenio. Više nije reč o tome da doseljenici i oslobođeni robovi stvore naciju, već o tome da se od starih nacija stvori nešto što nikad ranije nije postojalo. Evropa je nova ideja u svetu. Zato se ona ne može izvući iz hladnjaka istorije. Dakle, u našim evropskim kulturama ne treba tražiti predsedane, već, pre svega, hrabrost i maštu — onaj živi izvor, onu sposobnost obnavljanja, što su one uvek imale... Ne treba kombinovati kulture, već poći od zajedničkog duha, koji kulturu ne odvaja od ljudske sudbine, od društvenog života i od građanskog angažmana.

Za „veliku naciju”, stariju od svih drugih, zadatak je teži nego za druge. Teži nego za Italiju, Nemačku i Španiju. Još teži nego za Veliku Britaniju, koja, za razliku od Francuske, svoje različite sastavne delove nije zdrobila žrvnjem države. Teže, ali i nužnije, jer očvrslj entiteti teško će preživeti u složenom svetu gde prava moć neće zavisiti od koncentracije, već od gipkosti i artikulacije mreža preko kojih se razmenjuju ideje i dobra.



II

**FRANCUSKI I EVROPSKI IDENTITET**

Francuzi se nisu pitali za svoj identitet bar do kraja XIX veka, kad se to pitanje javlja kod pisaca poput Morisa Baresa, i to u obliku jednog nostalgичnog, anksioznog i netrpeljivog nacionalizma, kome će pobe-da 1918. doneti lažno smirenje. Kako neko može da bude Persijanac, crnac ili Irokez? Od toga se pravi problem, a ne od toga kako neko može da bude Fran-cuz. Ali logika modernog doba je nemilosrdna: to je logika pogleda usredsređenog na svet koji se raspār-čava, na društvo koje se menja postajući autonomno.<sup>1</sup> Pogled upravljen na drugog prirodno se okreće na posmatrača. Na paradoksalan način, pitanje identite-ta proizilazi iz jedne podele, jednog *razdvajanja*: ja se prepoznaje i sebe ceni kad zauzima kritičko odstoja-nje u odnosu na društvo kojim je dotle bilo obujmlje-no.<sup>2</sup> Ono što me čini takvim kakav sam javlja se van mene, a s tim odvojenim delom treba se ponovo spo-jiti, ponovo ga primiti u sebe. Čitava moderna pato-logija — individualna i kolektivna — dolazi otuda. Ali gde da pronađemo te odbegle delove jednog ja koje

1 Up. J.-M. Domenach, *Approches de la modernité*, Ellipses, 1986.

2 Up. analize Luja Dimona /Louis Dumont/, posebno u *Essais sur l'individualisme*, Seuil, 1983.

je postalo drugi? Identitet je lek za otuđenje od trenutka kad se svaka privrženost, svaka posvećenost oseća kao lišavanje bića. Marksizam, a za njim egzistencijalizam pogoršali su ovu šizofreniju našeg doba, čija su dva iznutra povezana pola kulta ega i traganje za njegovim sastojcima u jednom fiktivnom totalitetu koji treba da ga izleči i poveća. Ovde otkrivamo afektivni koren totalitarizama i pogrešno bi bilo verovati da se ova patologija gasi sa njima; kao grip, ona se redovno vraća iz dalekih krajeva da bi spopala slabašne duhove.

Reč identitet je posledica, odraz ove podele. Kada je francuska nacija dostigla vrhunac samosvesti, kada je Mišle prikazao njenu istoriju, slavljena je nacionalna ličnost a nije slavljen nacionalni identitet. To je bilo stoga što se identifikacija Francuza sa Francuskom odvijala, pasivno i aktivno, na jednoj političkoj i kulturnoj osnovici koja je tokom desetak vekova stalno jačala i stalno se usavršavala.

Ova identifikacija u bitnim crtama ostvarena je u vremenima koja prethode pojavi masovnih ideologija, a u vezi sa temama i ciljevima bliskim klasičnom humanizmu. To znači da je nacionalni kulturni subjekt pronađen i isproban u Francuskoj, pri čemu su kasniji sukobi i sporenja oko definicije tog subjekta paradoksalno doprineli njegovom jačanju. Ne samo revolucija iz 1789, nego i sve brojniji društveni i poli-

tički sukobi tokom XIX veka, pomogli su promociji nacionalnog identiteta, podstičući integrisanje odbačenih i doseljenika, i pridoneli sjaju francuske kulture.

Tako je radnička pobuna, mada u krvi ugušena, uključena u okvir nacije, u toj meri da je postala oličenje njene odbrane 1871. Tako je Drajfusova afera, otkrivajući jaz između antisemita i onih koje bismo danas nazvali antirasistima, još čvršće vezala Jevreje za Republiku, iz koje su hteli da ih isključe. Tako je komunistička partija, ulazeći u političku borbu i u anti-fašistički pokret, doprinela nacionalnoj integraciji proletarijata, integraciji mnogih predratnih doseljenika. Svaki sukob okuplja protivnike na zajedničkom području, daje tom području vrednost i sam sa na taj način valorizuje. Ove bitke vođene su u areni francuske nacije i radi ideološkog i duhovnog vladanja tim prostorom. Taj paradoks je poučan i kad je reč o budućnosti Evrope. Da li je ona sposobna da ideološke i političke rasprave i sukobe našeg vremena dovede do nivoa gde se oni osmišljavaju i sami nude smisao? Da li će Evropa biti ulog i cilj srazmeran neizbežnim sukobima oko obrazovanja, životne sredine i, uopšte, ljudske civilizacije?

Upotrebio sam zastarelu reč vokacija. Vokacija je suprotnost identitetu: ono uvodi ličnost i skup ličnosti u polje privlačnosti Drugog, shvaćenog ne kao neko



ko nas ograničava, tlači, otuđuje, već kao neko ko nas poziva da prihvatimo uzvišeniju sudbinu, gde posebnosti daju snagu univerzalnom. Od samog početka (Klovis), ideja o Francuskoj naciji<sup>3</sup> javlja se u vezi sa zahtevom da se Francuskoj prizna jedna misija, nejpre verska, a zatim sve više svetovna. Proizvođenje mitova o nastanku (Trojanci, zatim Gali) ustupiće mesto humanističkoj kulturi i mitovima sa pretenzijom na univerzalno značenje: ljudska i građanska prava, utopijsko naprednjaštvo XIX veka; Francuska, o-sloboditeljka potlačenih naroda, buktinja civilizacije... Tada se u Evropi stvara razlika između nacionalizma nemačkog tipa, gde je u prvom planu pripadnost rasi i teritoriji, i nacionalizma francuskog tipa, gde pristupanje po slobodnoj volji ima prednost nad istorijskom i geografskom predodređenošću. Moderni francuski identitet više ne izgleda vezan za nacionalnu kulturu, postaje neka vrsta ideologije, široko rasprostranjena i izvan Francuske. To dolazi otuda što je francuska kultura stekla položaj univerzalne kulture i sve do šezdesetih godina ona je ostala uglavnom verna toj vokaciji.

Stvari danas ne stoje više tako i pitanje francuskog identiteta, koje nacionalisti postavljaju već ceo jedan vek, postalo je zajednička tema levice i desnice. Javne rasprave i razne publikacije napravile su od toga mo-

<sup>3</sup> Up. Colette Beaune, *Naissance de la nation France*, Gallimard, 1985.

du, a to je bilo moguće zato što je pitanje nacionalnog identiteta u vezi sa jednom sve rasprostranjenošću: uznemirenošću:

– Šta znači biti Francuz kad se običaji, ideje, čak i pejzaž toliko menjaju da ih je teško prepoznati? Kad je seljaštvo, koje je nekad činilo temelj zemlje i snagu njene vojske, svedeno na 7 ili 8 procenata stanovništva...

– Šta znači biti Francuz za doseljenike ili njihovu decu, koji su naturalizovani Francuzi?

– Najzad, šta znači biti Francuz kad se među članicama Evropske zajednice granice brišu i kad se stvara zapadni *continuum*, kojim vlada engleski jezik i američka masovna kultura?

Ova pitanja rađaju se iz jednog spleta okolnosti i događaja:

1. Uticaj Francuske u svetu je smanjen a njena slika je potamnela, što su posledice poraza 1940. i okupacije.

2. Zahtevi za nacionalnim identitetom među kolonizovanim narodima, čak i kad se oslanjaju na sheme preuzete od francuske revolucije, postavljeni su protiv Francuske.

3. Svetski ratovi, fanatizam i totalitarizam doveli su do kraha naprednjačkih ideala. Utemeljiteljski mit

moderne Francuske, revolucija, osporava se u samoj Francuskoj.

4. Nepoverenje u racionalne sisteme, koje su unele „filozofije sumnje”, umanjilo je vrednost humanizma, osnove našeg obrazovanja.

5. Napredak nauka o čoveku, posebno etnologije, doveo je do ukidanja hijerarhije među kulturama i time osporio pretenziju francuske kulture na univerzalno važenje.

6. Demokratizacija, podizanje nivoa životnog standarda i sve veći značaj slobodnog vremena desakralizovali su kulturu. *Corpus* obrazovanja je razbijen.

7. Prestavši da bude vezana za vrednosti napora i napredovanja u društvu, koje su vladale u vreme nemaštine, kultura je postala masovno potrošno dobro. Ljude tradicionalog mentaliteta zbunio je i uzбудio nalet kulture serijski proizvedene u inostranstvu (poglavito u Sjedinjenim Državama) i masovne difuzije slike (televizija).

8. U tom razdoblju, Francuska je konačno prešla sa ruralnog na urbani stupanj razvoja. Poljski pejzaž bio je industrijalizovan, na silu osvojen, razbijen. Oplođujuća veza koju je pariska kultura održavala sa provincijom prekinuta je i zamenjena je sve većom folklorizacijom preko medija i muzeja.

Uz ove ukratko pomenute činioce, izneću još jedan, koji je teže uočiti. Ponašamo se kao da smo ušli u jednu od onih faza kad naše pamćenje, i nesvesno toga, rasprodaje zalihe uspomena koje mu smetaju i koje više ne uspeva da poveže tako da imaju neko zajedničko značenje. To što se, posle četrdeset pet godina, toliko knjiga, toliko filmova i toliko sporova vrte oko razdoblja 1940–1944. događa se verovatno zato što je tada razbijena izvesna slika Francuske. Kasniji pokušaji da se ona vaspostavi propali su: boja se više ne drži. I jarosna prekopavanja po starim ranama i vatrene odbrane povređene časti ukazuju na to da ovo užasno i slavno razdoblje nije našlo mesta u nacionalnoj istoriji. Ono još oscilira između pamćenja i istorije. Isto tako, bilo je potrebno da proteknu mnoge godine pre no što je konzervativna Republika amnestirala Komunu iz 1871; ali to se dogodilo i Komuna je na kraju našla svoje mesto na lepim, patriotskim i revolucionarnim stranicama istorije Francuske. Međutim, saradnja sa nacistima i dalje je polje ideološke, pravne i publicističke bitke. Ma koliko to bilo teško, treba priznati: Francuzi nisu imali snage — hrabrosti? — da se suoče sa tom žalosnom fotografijom iz svog porodičnog albuma. S jedne strane, patriotski samozaborav i legenda o pobunjenom narodu, s druge opsesivna hajka na „višijevce”... Izlaz iz toga naći ćemo samo ako napredujemo prema pučini, a nikako ako uranjamo u osudu i nečistu savest. Pučina je ovde



istorija ispred a ne iza nas: Evropa zajednice o kojoj su sanjali članovi pokreta otpora i koja je započela izmirenjem Francuske i Nemačke.

Francuski identitet je ugrožen ili, tačnije, veruje se da je ugrožen, što se svodi na isto, jer zahtevi za njegovim očuvanjem svedoče o tome da on već nedostaje. Ali, postavlja se pitanje da li je ugroženo ono posebno ili ono univerzalno u njemu? Drugim rečima, da li se to naš način života, način izražavanja, ukratko, naša francuska originalnost rastaču u kosmopolitским običajima, ukusima, čak i u jeziku, tako što hamburger zamenjuje goveđi but, a „frangle”<sup>4</sup> dolazi namesto maternjeg jezika. Ili, pak, mi postajemo nesposobni da mislimo u svetskim okvirima i da govorimo svetu bez kompleksa, jer verujemo da imamo da mu kažemo nešto nezamenljivo?

Na prvi pogled, ove dve hipoteze međusobno se isključuju: francuska kultura se ili miri s tim da bude samo jedna među drugima ili teži univerzalnom značenju... U stvari, reč je o dva komplementarna aspekta, kojima odgovaraju dva smisla reči kultura: skup načina ponašanja i izražavanje svojstvenih jednoj ljudskoj grupi i hijerarhijski uređen *corpus* delâ i vrednosti.

4 Le *franglais* (moglo bi se prevesti sa: frangleski), kovanica koju je prvi put upotrebio A. Rigo /A. Rigaud/ u jednom članku u listu *Quotidien* iz Buenos Airesa, od 29. novembra 1955, a koja označava francuske neologizme nastale od engleskih reči. - *Prim. prev.*

Obično se ova dva vida kulture stavljaju jedan nasuprot drugom. Bolje je tražiti ono što ih povezuje. U Francuskoj je rastojanje među njima već suviše veliko. „Govori se svojim jezikom, a piše se na stranom.” Ova Sartrova opaska iz knjige *Reči* istovremeno je tačna i pogrešna. Tačna zato što je jaz koji u francuskom deli govor od pisanja zaista dubok. Pogrešna zato što pisani francuski nije „strani” jezik, čak ni za nekoga ko govori argo. I ovde je dihotomija nacionalnog i stranog varljiva, ne samo zbog toga što postoji i jedna kategorija između njih, kategorija saveznika ili nama bliskih ljudi, nego zato što se naš odnos prema nacionalnom stvara zahvaljujući posredovanju stranog: kad govorimo mi uspostavljamo neku vrstu odnosa intimnog prevodenja sa onim usavršenim, fiksiranim, idealnim jezikom koji se zove „dobar francuski”; nje-ga meljemo, obrćemo, kvarimo i ponekad ponovo nalazimo njegovu stvaralačku dinamiku.<sup>5</sup> Dvojezičnost nije samo nešto spoljašnje, ona je najpre unutrašnja: odnos prema bliskom, pre no što postane odnos prema dalekom.

Ma koliki bio raskorak između narodnog i književnog jezika, uvek je to francuski jezik, govori li se kao u Akademiji ili kao na ulici. Bilo bi zato pogrešno ako bi se francuski identitet poistovetio sa našom književ-

5 O prevodenju kao učenju i radu na jeziku, vidi: J.-M. Domenach, *Ce qu'il faut enseigner*, str. 107 sq., Seuil, 1989.



nom i umetničkom baštinom. O njemu govore mnoga remek-dela, to je izvesno, ali ga manje određuju Rasin ili Verlen a više prevaga koju u životu dobijaju neke stvari, na primer, izvestan način da se ponekad ponečemu nasmejemo. Za francuski identitet važna je katedrala u Šartru, ali još je važniji osmeh anđela iz Remsa, jer taj osmeh — veoma sličan onom Bogorodice iz Luma, koja se može videti u muzeju Mares u Barseloni — ozaruje i lica živih osoba. Položaj nekog detalja pouzdaniji je putokaz ka suštini od opisa celine — prozor na nekoj fasadi, nakit na nekoj haljini... Celinu čini odnos jednog prema drugome. Svaku kulturu čini izukrštani saobraćaj znakova koji se ne daju izolovati jer čine kôd nasleđen od pradedovske komunikacije, od koje smo zadržali samo vredne spomenike i probrane komade: dela posvećena tredicijom i navedena u udžbenicima. Stvaraoci i komentatori često zanemaruju ovu riznicu neizrečenog, a dela koja oni proizvode i ispituju bez nje ne bi postojala.

Oba ova sastavna dela kulture nalaze se u opasnosti. S jedne strane, postaje sve teže među novijim delima naći takva koja bi mogla da polažu pravo na rang remek-dela u književnosti, pozorištu, poeziji. (Ovde ostavljamo po strani sve što pripada prirodnim i društvenim naukama.) S druge strane, takozvana masovna kultura dobrim delom ostaje zavisna od američke produkcije. Narodni jezik je izgubio mnogo od svoje kreativnosti, što potvrđuje uključivanje argoa u jednu

vrstu zabavne književnosti; njime se skoro više i ne govori, nego se samo piše, postao je folklorizam. Ali, slabost francuske kulture najupadljivija je tamo gde se elitna i masovna kultura prepliću. Skoro svi pronalasci na polju masovne kulture potiču iz Sjedinjenih Država. Uzmimo, na primer, film. Francuska je tu imala istaknuto mesto sve dok je film bio nastavak tradicionalne kulture, dok je bio neka vrsta produžetka pozorišta, to jest negde do 1950, ali su se tehnika, tržište, sredstva i duh vremena promenili. Francuski film nije umeo (mada je bilo nekoliko lepih izuzetaka) da na pozornicu iznese neku od onih priča koje, kao Eshilovi *Persijanci*, govore o ljudskoj sudbini. Možemo zamisliti kakav je mogao biti film o alžirskom ratu napravljen sa skromnim sredstvima, onako kako je Malro napravio film povodom španskog rata (*Nada*). Ali mi nemamo ništa slično velikim američkim filmovima o ratu u Vijetnamu. Mogućno je i poređenje između američkih filmova o rasizmu, kao što su *Do the Right Thing*, *Cry Freedom* i *Mississippi Burning*, sa francuskim filmovima o istoj temi, na primer sa *Le Thé au harem*. Što je još gore: kad je televizija proizvela serijsku sliku, francuski audiovizuelni mediji bili su kolonizovani ili folklorizovani, a film je gurnut na marginu. Bez obzira na to što mogu imati znatnu estetsku vrednost, većina najboljih francuskih filmova iznose na pozornicu priče o privatnom životu, često u provinciji. Nedostaje im ona snaga, ona *vis comica* (ili *tragica*) koja najboljim američkim filmovima



obezbeđuje svetski odjek; njih u Sjedinjenim Državama često snimaju evropski reditelji.

Kad se govori o amerikanizaciji, često se stavlja do znanja da je tu reč o organizovanom trovanju koje izaziva nastranu kulturnu asimilaciju: strani identitet ugrožava francuski. Nema sumnje da se francuska legenda povukla pred proizvodima američke mašte. Ali ta mašta se ne shvata niti želi kao nešto nadmoćno, kao što je to bio slučaj sa grčkom kulturom u vreme Rimskog carstva. Ona nije oslonac sile koja teži asimilovanju i kolonijalizovanju, što su bile francuska i britanska kultura u vreme kad su njihove matične zemlje bile imperije. Rođena u doba industrije, ona samo pravi proizvode za ljude kojima su podizanje životnog standarda, višak slobodnog vremena i napredak tehnike dali mogućnost i želju da gledaju slike, slušaju muziku i priče, jednom reči, da učestvuju u kulturi koja odgovara njihovom načinu života, jer stara kultura, vezana za ruralni način života, danas izgleda kao folklor.

Američka kultura je za današnje gradske mase ono što je francuska kultura bila za evropsku elitu XVIII veka: prirodno univerzalna zato što izražava saglasnost pojedinačne tvorevine i opšte situacije. To se ispoljava i u velikim američkim televizijskim serijama namenjenim širokoj publici, jer u njima često ima jednostavnih zapleta i odnosa među dobrim i rđavim li-

kovima, žestine strasti, ponekad čak i moći uopštavanja, zbog čega nas najbolji vesterni podsećaju na grčku tragediju, kao što nas filmovi Čarlja Čaplina podsećaju na velike Plautove i Molijerove komedije. To je ona veza između stvaralaštva i naroda koja je u Francuskoj od pre tri veka skoro izgubljena. Razlika je u tome što je narod postao publika.

Treba li na osnovu rečenog zaključiti da je snaga koja je pokretala Rablea, Šekspira, Molijera, Dostojevskog, Balzaka i koje još ima kod Viktora Iga i Aleksandra Dime napustila zemlju gde se tako lako stiže ime stvaraoca? U drugim oblastima, kao što su reklama, kuhinja, visoka moda, francuska invencija i francuski ukus dobro se drže, ali se ne bi moglo reći da postoji francuska škola slikarstva i arhitekture: ti sektori su internacionalizovani. Uostalom, veliki „francuski” slikari s početka ovog veka većinom su bili „stranci”, to jest Evropljani koji su došli iz Holandije, Nemačke, Španije ili Italije. Oni su ipak postali francuski slikari, jer su se nadahnjivali svetlošću, pejzažima, sredinama, to jest jednom kulturom u kojoj su bistro, ulica, spomenici i vrtovi u predgrađu davali okvir za neku vrstu poetskog i dobrosusedskog umeća života. U toku prvih trideset godina ovog veka postojali su evropski duh i evropska umetnost, a njihove tokove prekinuli su potresi izazvani pojavom totalitarizma. Mi i danas od njih živimo, mada ne možemo da ih ponovo pokrenemo.



Retko se događa da presahli izvori nanovo ožive i razlog što su presahli najčešće ostaje zagonetan. Slavljenje francuskog stvaralaštva, izuzev u nekoliko sasvim posebnih oblasti, nije izazvano nekom krizom „francuskog identiteta”. Naši primeri pokazuju da o tome ne može biti ni govora. Do njega je došlo, bar delimično, zato što Francuska nije uspela da pređe sa elitne na masovnu kulturu, a razlozi tog neuspeha tiču se i francuske tradicije i njene političke, privredne i finansijske situacije. Kulturni poslenici se tu nalaze pred alternativom sličnom onoj u kojoj su bili mnogi aristokrati XIX veka: ušančiti se u svojoj tradiciji, svojoj časti i svojim predrasudama, ili se otisnuti na tržište kojim upravljaju novac i naklonost publike. Njima se čini da je skoro nemoguće izmiriti kulturu stvaranja i kulturu potrošnje.

Ovaj rascep i ova nelagodnost znaci su jedne suštinske i možda nepremostive teškoće. Opravdana je strepnja da „francuski kulturni identitet” neće biti sposoban da se istakne niti čak da opstane kao takav u društvu čije običaje i mentalitet oblikuju tehnike, veštine i strukture koje nisu u skladu sa navikama, načinom života, jednom reči, sa „kulturom” u etnološkom smislu reči, kakva je tradicionalno kultura Francuza. Buldožer zariven u utrobu nekog brda izaziva različita osećanja u Oklahomi i u Tureni. Ono što tamo spada u pejzaž, ovde ga vređa i izgleda da ga uništava. Kultura odvojena od zemlje, koja čak izgleda

da da je ugrožava, nema budućnosti, ona jeste i biće i ubuduće tuđa čak i onima koji su je usvojili.

Slavljenje „naših temelja” u regionalističkoj književnosti krajem prošlog veka, koje su na neobavezan, sasvim „francuski” način nastavili Šardon i Žirodu sve do 1939, dobilo je odjek u najdubljim slojevima francuskog naroda, koji su prve mesece režima u Višiju prihvatili kao dobrodošlo utočište pred pustošenjima modernog života. Ostali su samo tragovi tog francuskog identiteta – porodične kuće i župničke bašte bez kojih ne mogu mnogi francuski filmovi. To je bila jedna od najlepših civilizacija, od koje je Francuska vekovima živela i za čiju je odbranu proliveno mnogo krvi. Pada nam teško da o njoj govorimo u prošlom vremenu, ali je to neophodno. S puno pažnje i ljubavi treba negovati veze sa tom civilizacijom, ali to ne znači da u njoj sadržan identitet određuje današnje i sutrašnje Francuze, čak i kad se tu mogu naći, kao što ćemo kasnije pokazati, elementi koji su dragoceni za određivanje smera izgradnje Evropske zajednice, koja ne bi trebalo da bude obična kopija američkih obrazaca. „Vraćanje rodnoj zemlji”, povratak otadžbini, koji je uznosio Helderlin, istovremeno je najplodnija i najopasnija operacija. Da bi čovek bio u skladu sa zemljom, da bi preuzeo njenu prošlost, nije dovoljno pamćenje, potrebna je volja da se vidokrug proširi i da se počne nova pustolovina.



Povratak temeljima bio je već krajem XIX veka neizvodljiv. Hitleru je uspeh doneo, kako je primetio Herman Broh,<sup>6</sup> njegov dvosmislen odnos prema tehnici: sumanutu veštac je umeo da je stavi u službu svog regresivnog ludila. Ali u Beču s početka ovog veka, gde je on pothranjivao svoje fantazme, bila je rođena drugačija kultura, ne iz tla i krvi, već, naprotiv, iz raskoraka, iz rastojanja koje se tada osećalo između stvarnosti i institucija. Njeni pokretači u većini slučajeva poticali su iz redova Jevreja iz centralne Evrope, što dokazuje da u kritičnim trenicima plodna nije ukorenjenost nego iskorenjenost. Naše fizičke i društvene nauke, naša matematika i tehnika, veliki deo naše umetnosti plodovi su ovog čudesnog procvata. Treba reći da je taj judaizam (velikim delom dejudaizovan) bio poslednji trijumf kulturne Evrope, koja je, pre no što je podlegla pod nasrtajima fanatika, dala svetu ključeve njegove nove civilizacije.<sup>7</sup> Kao u nekoj tragediji, kad svi glumci izlaze da odigraju završni prizor, ovde su se bile sučelile tri Evrope: Evropa carstva, koja propadajući nastavlja da sanja o federaciji narodnosti, Evropa jednog drugog carstva, pobeđe-

6 H. Broch, *Le Tentateur*, Gallimard, 1960.

7 Na to je podsetio M. Kundera u svom govoru u Jerusalimu (in: *L'Art du roman*, Gallimard, 1986): „Velike jevrejske ličnosti odvojene od svoje postojbine, uzdignute iznad nacionalističkih strasti, uvek su pokazivale izuzetnu prijemčivost za nadnacionalnu Evropu, Evropu shvaćenu ne kao teritorija nego kao kultura.”

nog, koje će se ponovo roditi iz mita o nadmoćnoj rasi, Evropa lica bez domovine, kosmopolita, koja će morati da se preseli u Sjedinjene Države da bi tamo dala snagu i sjaj velikim univerzitetima. Ova treća, Evropa progonjenih, odbačenih ljudi, jedina je uspela da se razvije i to van rodnog tla. To navodi na razmišljanje o plodnosti Evrope i o zloupotrebi nacionalnog identiteta.

Očigledno je da je francuski identitet u krizi. Ta kriza se javila još krajem prošlog veka, zapravo čim je pitanje identiteta postavljeno, izazvavši agresivne odgovore: nacionalističke i nihilističke. Dok su spoljne pretnje nestale, druge su došle iznutra, zbog toga što promene u tehnici, u životnoj sredini i u običajima udaljavaju kulturu od života. Ne moramo govoriti o varvarstvu, kao Mišel Anri<sup>8</sup>, ali primetno je opadanje, i to u glavnim tačkama, prosvete i kulture: nepismenost, osiromašenje govora, gubitak istorijskog pamćenja... Masovni mediji povećavaju pasivnost potrošača, dok se, zauzvrat, budi otpor gluposti i vulgarnosti medija. Ove pojave nisu specifično francuske, mada su naročito izražene u Francuskoj; one se tiču Zapada, a uskoro će se ticati celog sveta. Nije rečeno da će Evropa pomiriti elitnu i masovnu kulturu, ali integracija će izazvati potres koji može da ih na zadovoljavajući način spoji. To pitanje daleko prevazilazi nadle-

8 Michel Henry, *La Barbarie*, Grasset, 1987.

žnosti država i birokratija i njegovo rešavanje ne treba da bude prepušteno ćudima tržišta. Treba najpre shvatiti da je to pitanje za Evropljene pitanje duhovnog i društvenog opstanka, da obavezuje njihovu politiku i traži njihovo okupljanje.

### III

## NEPRIHVATANJE GRANICA



Lik grčke mitologije nestao u maglama Zapada, Evropa je ostala „iščezli kontinent” (Serdo Romano). Ono što zovemo „evropskom kulturom” zapravo je deset različitih kultura, od kojih pet sa svetskim odjekom (Francuska, Velika Britanija, Nemačka, Španija, Portugal), i osam jezika, od kojih su četiri više ili manje rasprostranjeni u celom svetu (francuski, engleski, španski, portugalski). Definisati Evropu terminološki je protivrečno, jer je ona bez granica (a definisati znači odrediti granice: *finis* znači granica, međa). To nije ni geografsko područje ni istorijski entitet, već najpre jedan duhovni prostor, skup oblasti koje su primile hrišćanstvo i nasledile trostruku, judejsku, grčku i rimsku baštinu. „Svaka rasa i svaka zemlja koja je bila romanizovana i zatim hristijanizovana i koja je, kad je o duhu reč, bila podvrgnuta grčkoj disciplini, apsolutno je evropska” (P. Valeri).

Zbog toga bi bilo u suprotnosti sa evropskim duhom ako bismo ljudima na drugim kontinentima osporili pravo da se na njega pozivaju. Evropa kulture ne počiva na Evropi ekonomije i politike. Ovaj stav je bitan: on čuva od iskušenja da se na dati prostor svede

važenje jedne tradicije i jednog nadahnuća koji su ga neprekidno napuštali. Evropa zajednice potiče iz tog evropskog duha, ali ga ne može monopolisati za svoj račun. Međutim, s obzirom na to da je neophodno da institucije zapremaju određeni prostor, reći ćemo da su granice zajedničarske Evrope spoljne granice država u njenom sastavu, a da evropski duh ima pomične granice; određuju ih oni koji se na njega pozivaju. Ovde će dobro doći reči koje je Horhe Luis Borges izgovorio u Veneciji 1984: „Verujem da su zapadni svet u celini i dobar deo istočnog sveta projekcija Evrope. Verujem da su oni odraz Evrope, njen produžetak, i da mi možemo da budemo ogledalo Evrope, jer je ona uglavnom zaboravila da je Evropa.”

Istorijski gledano, postanje Evrope je složeno. Razlikuju se najpre dva toka, prema verskoj podeli: nastanak evropskog Istoka, koji oko Vizantije, zatim oko Moskve, širi grčko hrišćanstvo među slovenskim i azijskim narodima; nastanak Zapada, koji oblikuje Karlo Veliki. Pitanje da li vizantijski Istok pripada Evropi privremeno će rešiti muslimanska invazija i divergentna istorijska sudbina, ali se ono i dalje postavljalo, posebno u ruskoj kulturi, a sukob između slaveofila i zapadnjaka veoma je poučan. U njemu su došle do punog izraza dve središnje tačke evropske tradicije, onakve kakva se učvršćuje počev od XVIII veka: svetovnost i racionalnost, pri čemu je ovo drugo dobrim delom podstaknuto prvim. „Nasuprot vizantijskom Istoku, zapadnu Evropu određuje, najpre na

političkom planu, zatim, takođe, u duhovnom smislu, borba za autonomiju Crkve i njeno prvenstvo nad svetovnom vlašću, nešto što je samo ovde postignuto”<sup>1</sup>.

Uz ovaj raskol verskog porekla dolazi još jedan, treći, poreklom politički, ali sa verskim posledicama: raskol koji je doneo anglikanizam. Tako Evropa u početku istovremeno izgleda jedinstvena i razjedinjena zbog religije: pravoslavno hrišćanstvo, rimsko katoličanstvo, protestantizam. Pripadnost jednom, drugom ili trećem nije više tako isključiva, ali i dalje su to vrlo žive tačke razlika i otpora.

Od početka isprepletena s religijom, politika je uzima pod svoje, iskorišćuje i na kraju zauzima njeno mesto. Carstvo Karla Velikog se rasparčava. Jedna Evropa će nastaviti da živi od mita carstva i pokušavaće da ga ponovo otelotvori.

Druga, čija će prethodnica biti Francuska, stvara se prema nacionalnom obrascu. Ali, čak i kad se budu javili dekristijanizacija i ratoborni ateizam, Evropa će ostati religiozan i monoteistički kontinent, u potrazi za onim bogom koji joj je, još od Klovisovog krštenja, poverio misiju iskupljenja. To je veza koja spaja radnički socijalizam sa krstaškim ratovima. „Socijalizam je, rekao je Dostojevski, bog ali zamišljen u drugačijem vidu.”

<sup>1</sup> Jan Patočka, *Essais hérétiques*, Verdier, 1988. (J. Patočka je Čeh.)



Od VII veka ređaju se pokušaji da se povežu rasuti delovi tela koje je postalo mitsko. Spoljašnje pretnje (Mavara, Sarazena, Mongola, Turaka) dovode do privremenih okupljanja; u osvajanje svetih mesta za vreme krstaških ratova kreće jedina evropska vojska koja je ikad postojala... Kasnije se uspostavlja razmena ljudi, ideja i obrazaca ponašanja među manastirima, univerzitetima i umetničkim školama raznih gradova. U to vreme, kulturna Evropa ima zajednički jezik, latinski, a govori još tri ili četiri s lakoćom koja nas danas posramljuje. Vera u *studium generale*, znanje koje obuhvata sve discipline, podstiče razmenu ideja, formi i veština. Činilo se da ta Evropa nestaje u ratovima, gladi i epidemijama, da počinje da se nacionalizuje, ali ona se ponovo javlja u doba Prosvećenosti, zatim sa romantičkim utopizmom i, najzad, u jevrejsko-nemačko-češkom kulturnom krugu, gde je bila njena poslednja renesansa pre velikog požara 1914.

Uzalud ćemo ređati karakteristike i izvore evropske kulture. Tako nećemo naći kontinuitet između italijanskog petnaestog veka i Deklaracije o pravima čoveka. On se, međutim, javlja ako se držimo jedne linije, koja nije jedinstvena, ali jedina povezuje s kraja na kraj petnaest vekova. To je, uprkos svim zločinima i poricanjima, potvrđivanje, produbljivanje i usavršavanje ljudske ličnosti, njene posebnosti, lepote i njenih prava. Van Evrope se naslućuje ono što čini suštinu evropskog duha: tragična težnja za ljudskom veličinom, borba protiv anđela za vladavinu nad zemljom

i samim sobom i borba protiv Satane, to jest protiv odricanja od slobode i prepuštanja ništavilu.<sup>2</sup> Ali, da bi se to otkrilo nije neophodno ići u Sjedinjene Države ili u Aziju. Bilo je dovoljno provesti vikend u Pragu da bi čovek u centru tog grada, koji je isto toliko evropski koliko su to Rim ili Pariz, osetio, neku vrstu praznine, koju je danas narodna pobuna popunila, odsustvo slobode (ali, ne postoji li odnos između baroka i slobode?). Žorž Bataj je razlikovao tri Evrope: Evropu geografije, Evropu volje i Evropu želje. Prva je neodređena, druga okleva, treća je počela da se oslobađa. Nek nam bar posluži kao putokaz i podstrek!

Kao što se ne mogu odrediti obrisi evropskog duha, ne može se odrediti ni njegova sadržina. Načelo tog duha je odbacivanje svakog ograničenja. „Kontinent gde se život ispituje” (Stenli Hofman), Evropa se nikad nije zadovoljila jednim odgovorom i novost koju je ona donela svetu sastoji se u neprekidnom dovode-nju u pitanje njegovih tvorevina. Njen genije, kako je to Marks rekao za buržoaziju, u tome je da razbije, da pretvori u paru (*verdämpfen*) svaku izvesnost. Taj poriv je istovremeno uništava i nanovo stvara. Nemoguće je zaustaviti ga, ovladati njime, a da on pri tom ne bude uništen.

Taj poriv usmeren je na nešto što nije sama Evropa i zato je opasno nastojanje Evropljana da Evropu prihvate kao objekt i cilj. Njena izvanredna snaga da se

<sup>2</sup> Zbog toga je *Doktor Faustus* Tomasa Mana jedan od četiri ili pet romana koji pogađaju samo srce evropske tragedije.



okrene Drugome da bi ga osvojila, asimilovala i ponekad vratila njemu samom, uvek je projektovala Evropu preko njenih granica. Ta energija svojstvena Indo-evropljanima sigurno je u vezi sa strukturom njihovih jezika, kao što pretpostavlja Andre Martine. Nju je Evropa okrenula protiv sebe i upravo da bi se izišlo na kraj sa tim samoubilačkim ponašanjem počela je 1945, kako se znalo i umelo, izgradnja Evropske zajednice.

Koliko li je puta već rečeno da je Evropa u krizi! Zapravo, ona je od samog rođenja išla i rasla od jedne do druge krize. „Križa nije neka neprilika u koju je zapao evropski duh. Ona nije ni zla kob ni bolest, niti znak njenog starenja: ona je njena suština.”<sup>3</sup> Križa je isto što i dijagnoza, sud, isto što i posmatranje sebe i uzimanje u obzir tuđeg pogleda na nas, poziv upućen duhu koji izaziva nesporazum, sukob, prekid veza.

Evropa postoji zahvaljujući trima katastrofama: propast grčkog polisa, rušenje hrama u Jerusalimu i pad rimskog carstva. Evropa je nastala iz ruševina; njena kultura, kao i njene prve crkve, napravljene su od starog materijala. Zatim je išla iz krize u krizu. Za razliku od većine drugih kultura, koje se lako mogu podvrgnuti strukturalističkoj analizi – homeostatički sistemi sa stabilizirajućom funkcijom – genije Evrope leži u njenoj moći naizmenične destrukcije i restrukturacije.

3 Nicolas Grimaldi, „L'Europe, c'est la crise”, *France catholique*, 23. juni 1989.

Ako ne postoji evropska kultura u pravom smislu, postoji evropska civilizacija. „S obzirom na to da Evropa nije ni geografski, ni istorijski i politički entitet, pa čak (ako je Fransoa Peru u pravu) ni ekonomski entitet, o njoj se može razmišljati samo sa stanovišta civilizacije. Ona može da znači samo izvesnu usklađenost napora prema istom cilju, izvestan način shvatanja života i čoveka i njihovog odnosa prema vasioni<sup>4</sup>.” Ovo mišljenje Emanuela Berla odmah je osporio Filip Aries<sup>5</sup>, koji tvrdi da na kraju starog poretka /Ancien Régime/ ne nalazimo jednu evropsku civilizaciju već tri potpuno odvojena civilizacijska usmerenja, od kojih se nijedno ne poklapa sa uobičajenim granicama Evrope: mediteransku, kontinentalnu i atlansku civilizaciju”. I Aries zaključuje: „Možda će se Evropa pokazati kao političko, ekonomsko jedinstvo; ona nije jedinstvena civilizacija.”

Ponovimo: Evropa je bila mešavina, prelaz, otvaranje... Ali, hoćemo li, oslanjajući se na klasičnu fiziku i mehaniku, i dalje smatrati stvarnim objektom samo ono što ima čvrstinu, težinu i gustinu? U vreme termodinamike disipativnih strujanja trebalo bi i političke, ekonomske, intelektualne i duhovne skupove pojmiti u njihovim pomičnim, promenljivim dimenzijama. U vreme medija i sveobuhvatne komunikacije, gipke strukture bi mogle bolje da odgovaraju stvarnosti od delova nekog starog katastra, tako brižljivo

4 Emmanuel Berl, „L'Europe au pied du mur”, *La Table Ronde*, „Connaissance de l'Europe vivante”, maj 1957.

5 Philippe Ariès, „Contradiction de l'Europe”, *ibid.*



premerenih da je upad u nekoliko kvadratnih kilometara mogao da dovede do rata... „Pokretnost frontova kulture” (F. Aries) ne sprečava, već, naprotiv, traži da postoji jedno njeno jezgro.

Ko god putuje Evropom naći će, od Kopenhagena do Sevilje, od Briža do Sijene, od Krakova do Zagreba, bezbrojna svedočanstva gradske arhitekture koja govore o sličnom načinu stanovanja, to jest života, i svako može da uoči po čemu se neko provansalsko selo razlikuje od nekog sela u crnoj Africi. Uostalom, sam Aries, kad pominje „stalno prekoračenje granica svojstveno Evropi koliko i kontinuitet izvora”, navodi jednu crtu kojoj to što je paradoksalna ne smeta da bude postojana: između starih ograda i industrijske revolucije, između čuvanja tradicije i njenih žustrih osporavanja, Evropa se učvršćuje upravo u svojoj neuhvatljivoj pokretljivosti.

U ovom dijalektičkom ili „dijaloškom” (Edgar Moren) nadahnuću nalazi se odbrana od strašne opasnosti koju sobom nosi ujedinjenje Evrope: svesti se na svoja minima, stvoriti od sebe zatvorenu jeđinicu, postati neka vrsta velike Svajcarske, najzad pošteđene od svetskih potreša... Evropa, „mešto gde rat postaje nemogućan”<sup>6</sup>. To može da znači dve stvari: ili povlačenje, neutralnost, ili početak ostvarivanja najveće od svih utopija: mir, ali mir sazdan na pacifikaciji sveta. Opređeljivanje za jedno ili drugo zavisi od izbora kulture: ili će se Evropljani prepustiti komforu bo-

6 Yves Geffroy, „L'Europe et son destin”, *Esprit*, juni 1987.

gatog i zaštićenog društva ili će, pak, verni svojoj tradiciji, nastaviti da misle i maštaju u svetskim okvirima... Šta bi postala Evropa ako bi morala da izgubi tu žudnju za drugim koja ju je vodila svim putevima planete? Evropa u mirovini, u iščekivanju da potone ili da umre... To je neprijatelj koga danas u sebi nosimo.

Treba apsolutno izbeći da se na nivou Evrope ponovi ona poetska i ideološka operacija koja se sastojala u tome da se u život vrate subjekti na samrti, da se sve stavi na kartu seljaštva u vreme kad je ono, krajem XIX veka, gubilo značaj, zatim na kartu radničkog pokreta, u trenutku kad je on, šezdesetih godina, ostajao bez svog učenja i bez svojih boraca. Govoriti o istorijskoj Evropi ima smisla samo ako se traži da Evropa i dalje učestvuje u istoriji. U čuvenom predavanju iz 1935. Huserl je opisao Evropu kao „razvoj života zasnovan na razumu, što rađa ideju i mogućnost istorije u kojoj se ideja otelovljuje na odgovoran način”.

Otelovljenje ideje i odgovornost za to pred nama<sup>7</sup> i pred drugima... Ako bi trebalo da izaberem neku definiciju Evrope, izabrao bih ovu jer nam ona zabra-

7 Ovo „mi” odnosi se i na građane centralne Evrope, koje za zapadnu Evropu vezuju istorija i želja za slobodom. U saopštenju na Berlinskom kongresu („Evropa, jedan san”, maj 1987), Peter Šnajder /Peter Schneider/ je istakao opasnost od žrtvovanja slobode miru, kao u Minhenu, kao u Jalti: „Isti princip dovodi do povlačenja duha”.

njuje da se zaustavimo i da se zadovoljimo onim što smo i zato što ona veliča Evropu vernosti i mašte.

U jednom nemilosrdnom ogledu, Mađarica Agneš Heler /Agnes Heller/, profesor u Njujorku, tvrdi da Evropa nije u dekadenciji iz prostog razloga što ona nikad nije ni postojala. Mit o Evropi, to „kumulativno priviđenje”, uobličava se — uverava nas ona — tek u moderno vreme. Ali, „izvan oblasti tehnokratije, u Evropi više nema društvenih projekata usmerenih na budućnost. Evropa više nije mesto gde se razrađuju grandiozne ideje o boljoj budućnosti. Iskupljenje je tu proglašeno nepoželjnim a društveno-politički napredak ismejan<sup>8</sup>”.

Ova nepoštedna dijagnoza sadrži jednu istinu: tačno je da je krajem XVII i početkom XVIII veka Evropa počela da luči sopstveni mit. Ali bezgranično poverenje u napredak mira, pravde i slobode srušila je istorija. Mada program Prosvećenosti ni izdaleka nije ostvaren, moderno doba je izgubilo svežinu i svoju privlačnu snagu. Od svih velikih utopija koje su rođene u Evropi, samo je jedna ostala donekle živa: sama Evropa. Ali, šta sa njom uraditi?

Prezasićena puterom ali gladna ideja, Evropa se kreće samo zahvaljujući snazi koju joj daje mehanizam uspostavljen sporazumom u Rimu. Ona je ustrojena, ostaje joj da nađe sebe, inače će umreti od tro-

8 *Lettre internationale*, br. 18, jesen 1988.

mosti. Kao što je rekao direktor Francusko-nemačkog instituta u Ludvigsburgu (Savezna Nemačka), „razmena ideja više ne prati razmenu robe<sup>9</sup>”. Utemeljiti Evropu u podudarnosti ekonomskih interesa bila je genijalna ideja. Prema Kantu, prvu etapu puta prema trajnom miru čine ugovori o trgovini i pomorskom saobraćaju. Ali približava se trenutak kad treba izabrati između raspada i novog koraka napred. U nedostatku zajedničkog cilja, jedina utopija koja ostaje u našem domašaju svešće se na diplomatski salon („evropska usaglašenost”) i na rutiniranu birokratiju. Evroplajni će delovati zajedno i prisiljavaće svoje države da zajedno deluju onda kad budu želeli da nešto zajedno stvore. Na ovom mestu se javlja kultura, kao tradicija, svest i mašta. Evropa će biti plod konvergencije evropskih kultura a nikako rezultat njihovog spajanja.

Nemački poslanik Frajmut Duve /Freimut Duve/ boji se, kao i mnogi dugi njegovi zemljaci, uticaja vlasti Zajednice na kulturu i smatra da se „evropska kultura može potpuno razviti i da može dostići punu vrednost samo kao zbir mnogih nacionalnih kultura koje je čine” (9. novembra 1984). Ako se evropska kultura predstavlja kao zbir kultura, onda ona neće postojati kao evropska kultura. Duve je, međutim, u pravu utoliko što bi zatvaranje kulturâ u prostor kojim bi u-

9 R. Piht (Picht), na Evropskoj konvenciji o kulturi (Pariz, januara 1986).



pravljala neka zajednička vlast, vodilo njihovom sa-  
kaćenju i, u krajnjoj liniji, gušenju. Kako je u šali re-  
kao Teodor Zeldin /Theodor Zeldin/: „Postavši Evro-  
pljani, Francuzi će najzad moći da prestanu da budu  
građani sveta.” To nije poželjna sudbina ni za Fran-  
cusku, koja bi bila odsečena od frankofonskih zema-  
lja na drugim kontinentima ni, naravno, za Veliku Bri-  
taniiju, ni za Nemačku, niti za bilo koju drugu zemlju  
Zajednice.<sup>10</sup>

Evropski identitet je više pred nama nego za nama.  
On počiva na kulturama, on nije kultura. On će se do-  
kazivati, on će sebe nalaziti donoseći zajedničke od-  
govore na najveće izazove našeg doba, nadahnjujući  
izvesnu politiku društvene kulture, jednu civilizaciju.  
Prestanimo da verujemo da se kultura može proizvo-  
diti kao što se prave automobili ili kao što se usklađu-  
ju tehnologije. Ne stvaraju kulturu politika i instituci-  
je, već kultura nadahnjuje politiku i daje život institu-  
cijama. Kultura je, ipak, postala i industrija i u toj tač-  
ki bi Evropska zajednica mogla i morala da interveni-  
še da bi dala strukture i sredstva koji bi pomogli sva-  
koj od naših nacionalnih kultura da preživi u doba  
masa i da potisne skoro neograničen američki mono-

<sup>10</sup> Uostalom, izgleda da je engleski istoričar promenio mišljenje, jer je  
izjavio (u jednom intervjuu u listu *Quotidien de Paris*, od 8. novembra  
1989) da bi „Francuska bila srećna da bude vrata kroz koja u Evropu  
mogu ući ideje celog sveta. Ideja Evrope bez granica može se ostvariti  
u Francuskoj, koja teži tome da bude topionica svetske civilizacije”.

pol. U tom smislu je francuskom identitetu potrebna  
Evropa da bi preživeo i da bi se preobrazio. Što se ev-  
ropskog identiteta tiče, valja reći da to nije arheolo-  
ško blago koje treba izvući iz zemlje već projekt koji  
treba ostvariti.

Dugo sam se protivio evropskom federalizmu, u  
kome sam video instrument hladnog rata koji bi samo  
produbio podelu Evrope, sa kojom se ja, zajedno sa  
mojim drugovima iz *Esprija /Esprit/* nisam mirio i ko-  
ja, trideset godina posle toga, postepeno nestaje. Ak-  
tivno sam učestvovao u kampanji protiv SED-a<sup>11</sup>  
1953 – 1954. Jednog dana će se znati da li smo bili u  
pravu ili ne – verovatno i jedno i drugo. Činilo mi se,  
takođe, da Francuska mora da reši problem svojih  
kolonija pre no što se uključi u Evropu. To je bilo uči-  
njeno 1962. Tada sam se približio perspektivi evrop-  
skog ujedinjenja, svakako imajući u vidu razloge koji  
se na sve strane ističu, a svode se na nužnost da se ide  
tim putem, ali i iz jednog drugog razloga, koji se tiče  
volje. Ljudi moje generacije bili su u vlasti političkog  
angažmana. Njima je blisko iskustvo da je sudbina  
pojedince vezana za sudbinu zajednice. Francuski  
poraz 1940. doneo nam je ropstvo, poniženje i stotine

<sup>11</sup> CED – „Communauté européenne de défense” /Evropska zajednica  
odbrane/, koja je predviđala ponovno naoružavanje Nemačke u  
okvirima evropske organizacije. Predlog o njenom osnivanju odbačen  
je 1954. zahvaljujući glasovima francuskih poslanika.

hiljada mrtvih, deportovanih i mučenih. Tačno je da smo pre dvadesetak godina ušli u naizgled mirno istorijsko razdoblje, u kome je lična sreća postala važnija od zajedničke nesreće. Ali ništa nas neće navesti na to da zaboravimo ono što smo naučili o krhkosti institucija i slobode kad ih niko ne brani, o posledicama uzdržavanja i o beskrajnoj moći kukavičluka.

Francuska politika je plitka i bleđa, a naši unutrašnji sukobi jalovi, zato što su izgubili važnost. Gušimo se zato što naši govori, naše rasprave, naši zahtevi ne dosežu daleko. Potreban domet nije domet topova iz 75, kako je govorio Pegi pre rata 1914. To nije ni domet atomske bombe, koji obesmišljava njena ogromna ubistvena snaga. Potrebno je dometnuti do Evrope. Više od četiri stotine miliona ljudi, sa njihovim izvanrednim intelektualnim i materijalnim potencijalom, to je po meri savremenog sveta. Svakom prostoru slobode potreban je prostor snage. U oduševljenju, ta se istina zaboravlja. Ubeđen sam da je sadašnja francuska boljka u neposrednoj, mada skrivenoj vezi sa sve većim slabljenjem našeg uticaja na istoriju. To što je agonija Libana kod francuskih vlasti izazvala samo poteze bez ikakvog učinka pokazuje na koji se stepen nemoći srozalo ono što se i dalje usuđuju da zovu spoljnom politikom, dok terorističke države, koristeći ćutanje Evrope, objavljuju rat Zapadu i šalju nam svoje ubice.

Mogućno je da smo mi još daleko od političke volje da gradimo Evropu. Čak je moguće da je nikad nećemo imati. Ali bar treba pokušati da je izgradimo, jer drugog istorijskog izlaza nema. Francuska, sama u svetu, ta Morasova<sup>12</sup> zabluda, više ne može nikoga da prevari. Ako želimo da sačuvamo uticaj na istoriju, vezu sa svetom i da u Francuskoj obnovimo politiku, treba hteti Evropu.

Ne postoji evropska kultura, već evropski kulturni prostor, ili tačnije postoje kulturni prostori koji se ne svode ni na Zajednicu ni na jednu nacionalnu državu. Evropa bez hegemonije nalazi ovde svoje nadahnuće i najplodnije polje svog ostvarivanja. Međusobno povezivanje ovih prostora i njihovo povezivanje sa evropskim institucijama — sa EEZ i Evropskim save-  
tom — predstavlja težak zadatak, jer mi smo vekovima navikli da mislimo o integraciji, globalizaciji, a sada treba misliti o delokalizaciji, sistemima sa višestrukim mrežama.

Ako nema evropske kulture, postoji evropska civilizacija, ali i ovde se treba odvojiti od tradicionalnog načina mišljenja. Evropa koledža, akademija i salona imala je svoje visoke domete; žestina nacionalizma i promena naravi skoro su je potpuno uništili. Među-

<sup>12</sup> Šarl Moras /Charles Maurras (1868 — 1952)/, francuski pisac, 1945. osuđen na doživotnu robiju zbog saradnje sa neprijateljem. — Prim. prev.



tim, s one strane revolucija, reakcija i ratova, već više od jednog veka na osnovu duboke konvergencije naravi, mentaliteta i težnji nacija koje su bile, tako se činilo, nepomirljivo sukobljene stvara se drugačija Evropa. Kako primećuje Hartmut Kelble,<sup>13</sup> to što Zajednica već skoro četrdeset godina uspeva da prevaziđe mnoge krize treba zahvaliti istorijskoj evoluciji, koja tehničare i političare goni da idu napred, uprkos trenutnim sukobima. Nisu se slučajno glavne teškoće javile u poljoprivrednoj politici. Tu se zaista nalaze najizrazitije razlike među članicama Zajednice, jer poljoprivreda zavisi od tradicija i starih struktura, koje se ne mogu po želji menjati; brže se može izgraditi fabrika nego promeniti način rada u poljoprivredi. Zemlja, podneblje i navike ne dozvoljavaju slobode s kojima računa industrija. Ali, otpor seljaka nesumnjivo svima koristi, jer on ne dozvoljava da se sa Evropom postupa kao da je ona neko gradilište ili neka gigantska samoposluga, čemu su skloni ljudi koji od nje očekuju samo povećanje prihoda. Između evropskog duha i zemlje veze su suviše stare da bi se mogle bezobzirno prekinuti. Ekologija, kao dimenzija kulture, tiče se morala i svakako će biti najneophodniji i najpreči zadatak među velikim zadacima koji treba da stoje pred evropskim vlastima.

Kad je rekao „Mi ne sjedinjujemo države, mi spajamo ljude”, Žan Mone /Jean Monnet/ je naslutio

<sup>13</sup> H. Kaelble, *Vers une société européenne (1880 – 1980)*, Belin, 1988.

evoluciju koja vodi Zapad u sve veću privatizaciju. Te me kolektiva prestale su da oduševljavaju i sada je potrebno obratiti se ljudima, svakome od njih pojedinačno, da bi se oživelo osećanje građanske solidarnosti,<sup>14</sup> koje država i veliki nacionalni interesi više ne mogu da probude. Međutim, evropski narodi sačuvali su dva zahteva iz prošlosti: oni i dalje od politike traže da učini stvari smislenim i da obezbedi društvenu zaštitu. Verovatno se pomenuta evolucija i ovi zahtevi teško mogu izmiriti: moderni individualizam se koleba, kako su tačno uočili Ruso i Tokvil, između bezosećajnog egoizma i samoljublja koje podstiče lični društveni razvoj. Pred tim izborom, istovremeno metafizičkim i praktičnim, okleva sudbina Evrope. Ničemu ne služi osuditi individualizam, jer on je uključen u logiku razvoja zapadne kulture. Problem leži u njegovom odnosu prema zakonu, prema instituciji, prema građanskim pravima. Rodoljubivi i revolucionarni zanos, istorijski izazovi, koji su doveli do međusobnog stapanja Francuza, ne prestajući pri tom da ih dele, događali su se u nacionalnim okvirima. Osećanje da je Francuskoj dato naročito „poslanje”, ili bar da njena istorija, njena kultura, njene intelektualne rasprave imaju opšti značaj, sve to gubi draž i deo smisla u suženom nacionalnom prostoru, u istorij-

<sup>14</sup> Francuske imenice „le civisme” i „la citoyenneté” ovde su, u nedostatku boljeg rešenja, prevedene sa „građanska solidarnost” ili „osećanje građanske solidarnosti”. - *Prim. prev.*



skom kontekstu koji više ne traži veličinu i čak više ne trpi ni intervencije ograničene samo na jednu državu. Ono što je kočilo ekspanziju ega i ponekad ga uključivalo u zajedničke patnje i egzaltacije sada se topi, izazivajući raspad građanske solidarnosti. Sigurno je utopijska pomisao da bi širenje prostora građanske solidarnosti, jačanje političke moći, jednom reči Evropa koja se integriše, zaustavili širenje građanske ravnodušnosti, toksikomanije i besmisla života. Ali, sumrak nacionalne države traži politički pomak, nove oblike građanske solidarnosti. Raditi zajedno nešto značajno – a ubuduće taj značaj mora da bude svetski – trebalo bi da zagreje ili bar podstakne najveći broj ljudi. Ali Evropu ne treba smatrati nužnim lekom, već projektom, političkom, društvenom i duhovnom avanturom. Nije reč samo o tome da se „vode poslovi” Evrope, već se evropski projekt smišlja i ostvaruje s jasnim saznanjem da raspolažemo samo relativnom predstavom o njemu, to jest izvesnom „konceptijom”, u oba smisla te reči; nezamislivi začetak, kao dete kome nasleđe ne određuje sudbinu, već otvara put obnovljenoj slobodi. U tom smislu je izgradnja Evrope vezana za civilizacijski izbor, za sposobnost naših kultura da nađu odgovore na izazove sa kojima se više ne možemo nositi u starim teritorijalnim i političkim okvirima.

Zajednički smer razvoja evropskih društava počinje da se ocrtava u XIX, a u XX veku postaje izrazit

u četiri osnovna područja: industrijska proizvodnja, obrazovanje, urbanizacija i jačanje države-zaštitnice... Takav razvoj, ističe Kelble, došao je do tačke kad je potrebno doneti odgovarajuće odluke, a one bi mogle da dovedu do vraćanja na nekadašnja razmimoilaženja ukoliko bi ih svaka država donosila za svoj račun. Jedna od tih odluka tiče se finansijskog tereta socijalnih izdataka koji povećava demografski deficit. Treba li ga smanjiti da bi se spasla konkurentnost? Ali, ako bi to smanjenje bilo, od zemlje do zemlje, različito, onda bi se rasplamsala konkurencija među njima. Na sličan način postavlja se i pitanje štete koju prirodnoj sredini nanose industirja i forsirana poljoprivreda. Evropa se danas susreće sa civilizacijskim problemima koji traže političke odgovore čije pobude mogu biti samo kulturne – to jest filozofske i etičke.

Sve u svemu, može se reći da Evropljani oдавно traže, mada toga nisu potpuno svesni, da usklade dve velike utopije koje su njihovi preci začeli pre dva veka: liberalizam i socijalizam. Pomoću zakona i institucija, čiji je cilj poboljšanje života najmanje povlašćenih slojeva stanovništva, oni su postepeno krotili pionirski duh i slobodu tržišta, kojima inače duguju svoje bogatstvo. Prema rečima Alena Turena, „Evropljani, uzeti u celini, odbijaju razdvajanje ekonomskog i socijalnog”.<sup>15</sup> To podrazumeva krajnji cilj koji se ne

15 Alain Touraine, saopštenje na kolokvijumu koji je organizovao Bild u Parizu oktobra 1988.



svodi na puko funkcionisanje, dakle istraživanje i raspravu o načelima — to jest izvesnu filozofiju, ili bar vrednosti.

Razvoj društva je prevazišao političku misao, ideje zaostaju za stvarnošću. Sukob liberalizma i socijalizma sada ima samo istorijski značaj: od njih ostaje samo zajednička utopija, jer su i jedan i drugi hteli da društvo oslobode politike, tog prostora strasti i zablude.<sup>16</sup> Njihova konvergencija ispoljava se upravo u besadržajnosti jedne politike koja, budući da više nema oslonac ni prođu, da je izgubila vezu sa konkretnim, nalazi alibi za svoju nemoć u jalovim svađama. Liberalizam i socijalizam su postali dvostruka mistifikacija izvesne apolitičnosti, sa čijim žalosnim izvorom još ne smemo otvoreno da se suočimo: slabost, malaksalost u koju je zapala država nesposobna da sama izide na kraj sa problemima koji je pritiskaju i bez mogućnosti da mobilise nacionalne snage protiv neprijatelja, koji su postali miroljubivi i čak prijateljski nastrojeni, država koja se gubi u sitnim poslovima, dok se društvo, lišeno perspektive i vođstva, rastače na onoliko delova koliko ima posebnih, stvarnih ili lažnih identiteta. Tako, upravo u trenutku kad se slavi rođenje republike, izgleda da se ona raspada: društvene službe (obrazovanje, na prvom mestu) gube prestiž i dostojanstvo; sve su glasnije različite kulture, religije, etike

16 Up. J. - M. Domenach, „Libéralisme et socialisme” u: *Des idées pour la politique*, Seuil, 1988.

i suštinska pitanja ljudske sudbine zauzimaju pozornicu sa koje se politika sramno povukla, prepuštajući komisijama, odborima, savetima i sudovima brigu da raspravljaju o problemima koji je prevazilaze.

Poslednja vladina ideja — da se obrati „civilnom društvu” da bi podmladila i osnažila politiku zapravo je mit. Civilno društvo je koncept koji je odgovarao nečem stvarnom u prethodnom veku, dok je politika još bila monopol kraljeva ili povlastica ekonomske i kulturne elite. Ali već početkom našeg veka, nacionalna okupljanja i totalitarizam uveli su društvo u politiku. Danas, podizanje životnog standarda, otvaranje obrazovanja, kulture i zabave za masu i sveprisutnost medija ne dozvoljavaju da se pravi razlika između društva i politike i da se zamišlja da bi ova druga mogla u prvome naći nove izvore. Svako može slobodno da procenjuje šta mogu pojedini delovi društva. Optimistička ili pesimistička, svaka prognoza o tome je varljiva i, uostalom, događaji je redovno demantuju, jer za pasivnošću koja izaziva zabrinutost dolaze iznenadne eksplozije. Društvo vraća politici ono što mu ona daje, i obratno. Oni ne slede jedno za drugim, nego su međusobno uzglobljeni. Zbog toga obnavljanje društva i obnavljanje politike idu zajedno. Politika će dati društvu sredstva da se organizuje, da proizvodi ideje, svoju problematiku, da bi društvo moglo da sebe spozna i da sebe traži kroz politiku. Stvarati i stvarajući stvarati sebe... Ostaje da vidimo hoće li Evropa dati politici onu dimenziju, onu svest



i one ciljeve koji su joj potrebni da bi se približila stvarnosti.

U društvenoj evoluciji Francuske i drugih evropskih nacija mogu se naći putokazi za jednu politiku. To su, na primer, oni koje navodi povelja o socijalnim pitanjima koju EEZ nudi svojim članicama. Ali ta povelja se svodi na postignuto, navodi prava iz tradicije raznih zemalja. Brigu o tome da se ide dalje trebalo bi da preuzmu naši mislioci, ali oni, za razliku od mislilaca XIX veka, napreduju sporije od stvarnosti. Uzrok revolucija u Evropi potonuo je u nepopravljivoj materijalnoj i moralnoj katastrofi. Može se pokušati da se on veštački oživi, ali nostalgija nikud ne vodi i socijalizam više nema šta da kaže. Zbog toga Evropu treba manje zamišljati kao uskrsli mit, a više kao istorijsku mogućnost da se pametno i efikasno uzvratiti na velike izazove koji prete svakom delu Evrope, da se ponude odgovori koji manje-više zavise od kulturnih, moralnih i duhovnih htenja, a moraju se postepeno uneti u političe i pravne forme.

Prvi od tih izazova je hitna potreba da se reši spor između konkurentnosti i socijalne zaštite. Tehnike nadoknade ovde neće biti dovoljne. Slobodna konkurencija neprekidno povećava nejednakost i frustraciju; kraj državne dominacije pothranjuje druge dominacije, manje krute, prefinjene i mnogolike. Idealno bi bilo uspostaviti arbitražu koja bi ograničila preduzetničku slobodu. Ali, da takva arbitražna ne bi skre-

nula u proizvoljnost, potrebno je da nove vlasti imaju oslonac u civilizacijskim normama, a time u izvesnoj ideji o čoveku, njegovom ličnom ispunjenju, njegovom životu, njegovoj starosti i smrti. Svakoju pravdi je potreban zakonik koji utvrđuje jasne, iako nepostojeane, razlike između dobra i zla. Razlog što „društvene pravde“ nigde nema leži u tome što ova razlika ne može da se načini u jednoj u toj meri relativnoj, pokretljivoj i složenoj oblasti. Ipak, volja za moći i volja za bogaćenjem moraju biti obuzdane. Deo potrebne ravnoteže zavisi od jedne stare uspavane etike, od skupa običaja, navika koji odolevaju ispod površine vidljivih potresa. Uostalom, jednu od prepreka ujedinjenju Evrope čine razlike u načinu ponašanja, naročito upadljive između severa i juga, koje će, po svemu sudeći, biti teško uskladiti. Utoliko je važnije da se oblikuje zajednička etika u oblasti socijalnog i ekonomskog života, čiji se tek prvi obrisi naslućuju.<sup>17</sup>

Ova ravnoteža ne tiče se samo ekonomije i finansija (propisi o konkurenciji, kontrola proizvoda, porezi, itd.), nego i rada, njegove raspodele prema polu i životnom dobu, što je moguće postići samo ako je logika proizvodnje podređena izvesnom civilizacijskom

<sup>17</sup> Misao o ovoj temi (mada još uvek bez odgovarajuće politike) razvijenija je u Sjedinjenim Državama nego u Evropi, gde je tek započelo prevazilaženje dileme liberalizam – socijalizam da bi se prišlo konkretnom pitanju normi za raspodelu dohotka.



usmerenju. Doista, neograničeno podsticanje većeg učinka i veće potrošnje vodi ne samo novim dominacijama, već i opštem porobljavanju, doduše ne tako surovom kao u vreme uspona kapitalizma, ali potpunom i utoliko opasnijem što će njime biti obuhvaćena bezmalo ukupnost ljudskih aktivnosti, uključujući tu i slobodno vreme i kulturu.

Ista logika podvrgava prirodnu sredinu neprekidnim preuređenjima u funkciji zahteva proizvodnje. Rast megalopolisa, zagušenje gradskih centara i pretvaranje sela u predgrađe dovode u opasnost onaj važan činilac Evrope koji je bio grad, posebno „varoš“, grad srednje veličine. Uništavanje pejzaža, banalizacija životne sredine, napuštanje gradskih centara i sela zarad života u okolini gradova narušavaju ravnotežu koja je stvorila Evropu i to upravo u trenutku kad navodno hoćemo da je ponovo stvorimo. I ovde se ističe neophodnost obuhvatne politike životne sredine, koja se ne svodi samo na usavršavanje novih, čistih industrija. Izbor načina života povlači za sobom i druge izbore i Evropljani se tu moraju zajedno opredeljavati. To je izbor života koji u mnogom podseća na izbor sa kojim su suočeni građani Kvebeka: potvrđivanje kulturnog identiteta ili predavanje američkom modelu. S jedne strane, javlja se opasnost opadanja životnog standarda, s druge, opasnost propasti jednog naroda, sa njegovom kulturom, njegovom posebnosću i sopstvenim životnim elanom. Herkul nije veliki toliko

zbog svojih čuvenih podviga koliko zbog toga što je izabrao pravi put na raskršću gde ga je čekalo iskušenje.

Treći izazov obuhvata i dva navedena, a odgovor na njega uticaće na pravac koji će uzeti evropska sudbina. To je izazov kulture. Tačnije, kulture koja je sve dosad, od jedne krize do druge, uspevala da se prilagodi kretanju sveta i koju je sada zbunila pojava „masovne kulture“, kao što starije dete može da bude preneraženo rođenjem gigantskog i monstruoznog mlađeg brata. Zbog toga dolazi do povlačenja i zbog toga se javlja nastojanje da se pobegne od svake odgovornosti za istoriju, i to upravo u času kad nam Evropa pruža sredstva da se u nju vratimo. Opasnost takvog, kulturnog rascepa nadvija se nad nama. A od kulture zavisi kakva će biti politika, dok politika ne određuje kulturu i, kad pokuša da to postigne, ubija je.

Posredstvom masovne kulture kultura je lagano, skromno, stupila u vidokrug Evropske zajednice. Čuvena rečenica Žana Monea, toliko puta ponovljena i verovatno apokrifna: „Ako bi trebalo ponovo da počnem, počeo bih od kulture“ simpatična je ali nekorišna jadikovka. Neće se ponovo početi i, sve u svemu, nije loše što se u naše materijalističko vreme počelo postavljanjem materijalnih osnova. Ali argumenti kojima se danas obrazlaže ova zakasnela zabrinutost za kulturu zapravo su uznemerujuća. Zamišlja se da je kultura delatnost komplementarna ekonomiji, nužna

za rast zaposlenosti i za usavršavanje sposobnosti i znanja.

Tačno je da su kultura i ekonomija sve više povezanе, ne samo zato što kulturna industrija dobija na značaju, već zato što usavršavanje informatike i robotike, razvoj sektora usluga, širenje komunikacija traže povećana intelektualna ulaganja. Zato je neophodan ogroman napor da se dobije potrebno obrazovanje i obezbedi permanentno obučavanje. Ali taj napor pretpostavlja oslonac u korpusu referenci, u strukturi znanja, u hijerarhiji vrednosti. Ponavljati stalno da nam je potrebno obrazovanje vodi samo usavršavanju tehničke obuke — a i to na nezadovoljavajući i nesiguran način, jer je tehnički razvoj dobio takvo ubrzanje da veliki broj poslova koji će biti za petnaestak godina neophodni još ne možemo predvideti. Spremanje za struku pretpostavlja pre svega solidnu opštu kulturu. Međutim, stari humanizam se na sve strane raspada a novi se još ne javlja.<sup>18</sup> Osnovni zadatak je, dakle, dati novu strukturu srednjem obrazovanju, koje je postalo stožer za usmerenje prema zanimanju, kao osnovno obrazovanje pre sto godina. Otvoriti srednje obrazovanje prema Evropi znači najpre da se u programima (jezika, istorije i književnosti, pre svega) da posebno mesto susedima koji postaju naši sugrađani. Utilitarna privlačnost engleskog jezi-

18 Up. J. - M. Domenach, *Ce qu'il faut enseigner*, Seuil, 1989.

ka izazvala je porazno opadanje znanja nemačkog i to u trenutku kad se odvijalo francusko-nemačko približavanje, okosnica nove Evrope. Usudiću se da kažem i ovo: u filozofskom, duhovnom smislu, Evropa može za izvesno vreme i bez Velike Britanije; ona ne može bez Nemačke i to ne samo zato što je ona naš moćni i privilegovani partner, već zato što je germanska kultura igrala prvorazrednu ulogu od 1800. do 1940; i u drugim vremenima, ako pomislimo na to da su naša fizika, lingvistika, matematika, većina naših društvenih nauka, da i ne govorimo o muzici i slikarstvu, rođeni u germanskoj orbiti. Najzad, uzmimo u obzir ulogu germanske kulture u centralnoj Evropi, koja se svakim danom sve više vezuje za Evropu dvanaestorice.<sup>19</sup>

Ali, ima tu još nešto. Kulture Evrope nisu pozvane samo da zajedno pređu na stupanj masovne proizvodnje — potrošnje i da podignu na viši nivo život najvećeg dela stanovništva, one ne treba samo da prate događaje, one treba da im prethode. Jer ono što se Evropljani spremaju da ostvare nema presedana, to je izazov imaginaciji. Želim da ovde navedem zavet našeg prvog socijaliste utopiste, Sen Simona: „Maštoviti ljudi koračaće na čelu, oni će podsticati društvo.” Više ne obraćamo mnogo pažnje na ono što govore pe-

19 O tome na izvanredan način svedoči knjiga Klaudivija Magrisa *Dunav*. (Claudio Magris, *Danube*, L'Arpenteur, 1988.)



snici; slabo slušamo arhitekta, umetnike, mislioce svih vrsta, od društvenih nauka do teologije. Nije reč o tome da nam nedostaju govori o Evropi juče i sutra; već o potrebi da se ona „prefigurira”, kako se kaže za velike izložbe. Doktrine su prevaziđene, ideologije nepoželjne, ali svima koji su na tragu Evrope potreban je novi govor o metodi i o etici po meri naših problema. Stekli su se mnogi preduslovi za novu renesansu. Ideološki rezovi zarastaju. Katolici i hugenoti, pobožni i antiklerikalci prestali su da se tuku i, prvi put posle mnogo vremena, narodi Evrope se pozivaju na iste vrednosti, bez obzira pod kojom zastavom žive. Nestaje i jaz između racionalizma i onoga što je Mišel Fuko nazvao *misao izvana*, između klasičnog humanizma i nauke u znaku matematike, jednom reči, između dve kulture, književne i naučne, razdvojene od Dekartovog vremena.

No, baš u tom trenutku francuska kultura, zamorena velikim raspravama o opštim idejama, okreće leđa pitanjima ljudske sudbine da bi se posvetila sve usitnjenijim specijalnostima. Nastala je duboka provalija između te hermetične kulture i kulture zabave. U Evropi se više ne može naći ništa slično onome što su pre rata bili Kroče, Jaspers, Unamuno, Mariten i Malro. Taj nedostatak posebno pogađa Francusku, gde se u toku sedamdesetih godina ugasila plejada učitelja misli. Vlada klima sumnje, i u njoj se oseća za-

dah krivice; neka vrsta klonulosti, utučenosti sputava svaku misao o opštem. To je verovatno u vezi sa tekućim preobražajem nacionalne države u političku tvorvinu čiji model ne sadrži nijedno učenje, nijedna ideologija kojom se napajala evropska inteligencija (s izuzetkom — pominjemo ga pravde radi — takozvanih „nekonformista tridesetih godina”, koji su već tada tvrdili da su za evropsku federaciju). To sigurno pomaže da se shvati otkud to da je Niče danas u modi, jer on je pozivao da se misli s one strane istrošenih dogmi. Zapadnoevropska misao, zbunjena razvojem događaja koje nije predvidela, ne uspeva da ga teoretizuje. U tom muku, jedino se čuju glasovi iz centralne i istočne Evrope: disidenti, progonjeni ljudi, koji se ne boje da izgovore reč sloboda.<sup>20</sup> Poljaci, Česi, Mađari i mnogobrojni svedoci Gulaga. To je neugodan paradoks: smisao postojanja Evropske zajednice i dušu koja joj nedostaje treba tražiti van nje.

Mana velikih filozofija XIX veka svakako je bila u tome što su imale prevelike ambicije: da prikažu celinu istorije i da naslikaju novog čoveka. Ali im u zasluge treba upisati to što nisu razdvajale individualni razvoj od društvenog napretka; trudile su se, sve do utopijskih zanosa, da budu misao o zajednici. Na skroman način, ne pripisujući istoriji nužnost, mora-

<sup>20</sup> Up. pre svega Vassili Grossman, *Tout passe*, Julliard — L'Age d'Homme, 1984.



mo se vratiti toj brizi, drugim rečima, brizi da ne o-dvojimo razvoj ličnosti od sudbine zajednice. U toj perspektivi treba razumeti ono što „Klub Viktor-Igo” tačno naziva Evropom ljudi duha i građana.<sup>21</sup>

Evropa je, pre svega, tržište. Dati mu maksimum prostora i slobode, to je bila ideja kojom su se sve do-sad rukovodile najopreznije članice Zajednice. Da-nas, kad je došao čas da se pravi nacrt zajedničke po-litike, postoji velika opasnost da oživi stara ideološka borba između merkanitnog liberalizma i konstruktivističkog socijalizma. No, iskustvo nas je naučilo da nijedna od ovih doktrina nije neposredno i izdvojeno primenljiva. Znamo da tržište, posebno zbog svojih današnjih razmera traži da bude uređeno, a takođe znamo i to da nastojanje da se zavedu kolektivizacija i planifikacija privrede guši inicijativu i dovodi do nezaposlenosti. Ako Evropljani imaju danas manje ide-ja nego ranije, oni svakako imaju više iskustva — i Ev-ropljani na Zapadu i oni na Istoku. Da li to znači da su osuđeni na empirizam? Ne, i to utoliko manje što raspad ideologija omogućava da se u punoj svetlosti pojave problemi sa kojima je misao XIX veka, pre no što je postala dogmatska, počela da se suočava.

Na primer, podela rada. Kod Sen-Simona naće će se mnoge sugestije koje su nekad smatrane utopistič-

21 „Klub Viktor-Igo za Sjedinjene Države Evrope”, osnovan na podstrek Žaka Robena /Jacques Robin/, objavio je u časopisu *Cosmopolitique* (oktobar 1988) jedan „poziv na razmišljanje”. Ovdje su preneti mnogi od ciljeva navedeni u tom tekstu.

kim a koje je razvoj tehnike učinio ostvarljivim. Može li se prihvatiti da u inventivnom i mobilnom društvu radnici čitavog života obavljaju isti posao ili da se u društvu gde se, za pola veka, prosečna dužina života povećala za petnaestak godina odlazi u penziju sa 60, 55 ili čak 50 godina? Politika zapošljavanja i politika životnih doba<sup>22</sup> zasnivaju se na izvesnoj koncepciji ži-vota ličnosti, čovekovog razvoja, a ona bi morala da bude razmotrena i utanačena u evropskim forumima, jer dolazi čas kad će biti neophodno da se donesu za-jedničke odluke. Doista, kad bude došlo do usklađi-vanja, u ime kojih načela, prema kojim normama će biti određene granice i optimalne mere? Ta načela i te norme moraju biti utemeljeni u razumu i u ljudskoj prirodi utoliko pre što će se na osnovu njih presuđiva-ti u sporovima među nejednako razvijenim nacijama.

Nad izgradnju nove Evrope nadvija se opasnost so-cijalnog i kulturnog podvajanja. Namesto podele na razvijene i nedovoljno razvijene nacije i oblasti mogla bi se pojaviti podela na dve kategorije: na one koji us-pevaju da se održe na površini sve bržeg toka događa-ja — tehničari, upravljači, međunarodni putnici — i na „otpale” ili odbačene, koji se sve brže marginalizu-ju. Ogromno ulaganje pameti potrebno za tehnički

22 Up. knjigu Ksavijea Golijea *Druga karijera* (Xavier Gaullier, *La Deuxième carrière*, Seuil, 1988), gde se predlaže da se „limit” za odlazak u penziju zameni pomertljivim rokom, između 45 i 50 godina, kad bi započinjala nova, druga radna karijera, koja bi — u raznim oblicima — mogla da traje prilično dugo.



napredak može da podeli stanovništvo na one koji umeju da dešifruju znakove i one koji od toga odustaju i puštaju da ih oni preplave. To će biti rascjep sutrašnjeg društva i, za razliku od klasne borbe, iz njega se neće roditi kultura pobune, mase udaljene od vlasti neće osećati da su eksploatisane i ponižene, jer će ih masovni mediji kljukati razgaljujućim proizvodima. Ova opasnost rascjepa, već uočena u nastavi, gde je izaziva raskorak među različitim kriterijumima uspeha, preta čitavoj Evropi, i zato je potrebno da na evropskom nivou počnu dogovori da bi se za nastavu, organizaciju rada, korišćenje slobodnog vremena i upotrebu svih vrsta tehnika našla zadovoljavajuća rešenja.

Evropa neće biti izgrađena na ideologijama, koje su je zamalo uništile, već usklađivanjem nekoliko jednostavnih ideja. Do tog usklađivanja dolazi u svakodnevnom životu. Svaki narod je stvorio posebno umeće života, ali zajedničke erte su očigledne. Skoro savršene obrasce tog umeća nalazimo u italijanskim, flamskim, francuskim i španskim gradovima izgrađenim od XII do XVIII veka. Oni čine upadljiv kontrast susednim megalopolisima, naročito na jugu, gde Milano, Rim, Napulj, Madrid, Barselona i Atina, paralisani, zagađeni automobilskim saobraćajem, izgledaju kao karikature američkog modela unetog u strukture i u prostore koji nisu za njega stvoreni. Evropska civilizacija rođena je u gradovima i ona najpre tu treba da bude ponovo stvorena. U Arlu, Turu, Hajdelbergu, Ferari, Brižu, Toledu, Amsterdamu vide se razlike

i sličnosti u organizaciji prostora, u odnosu javnog prema privatnom, u razmerama arhitekture po meri čoveka, sve ono što će predgrađa XIX i zgrade-ormani XX veka zaboraviti i ponekad uništiti. Odatle treba početi, a ne od prestonica i gradova-muzeja, da bi se organizovale razmene i unakrsna povezivanja s ciljem da se uredi gradovi koji odgovaraju našem vremenu. Centri Evrope treba opet da budu srednji gradovi, od dvadeset do sto hiljada stanovnika. U njima se može istovremeno pobeći i od usamljenosti i od gomile, individualnost se može izmiriti sa suživotom. Nažalost, sistem razmene i glavne saobraćajnice često zaobilaze baš takve gradove.

Ovde dodirujemo jedan od najvećih izazova demokratske Evrope. Prudon /Proudhon/ ga je video: „Evropa će biti još suviše velika za konfederaciju konfederacijâ”. Edgar Moren je to izrazio drugim rečima: „Evropa mora da se istovremeno pretvori u provincije i u meta-naciju.” Ali kako? U Francuskoj, zahvaljujući prevlasti monarhijske, zatim jakobinske centralizacije, regioni su odavno devitalizovani. Ideja da treba ponovo uspostaviti minimum ravnoteže između Pariza i provincija istovremeno je nacionalna i evropska.<sup>23</sup> U *Slici Francuske*, kojom počinje novo izdanje

23 Početkom 1940. godine Žak Mariten /Jacques Maritain/ je napisao: „Francuska bi mogla da oplemeni svoje shvatanje države-nacije i da od njega zadrži samo ideju o organskom i političkom jedinstvu domovine, koje ulaskom u federalnu strukturu ne slabi nego dobija veći značaj.

njegove monumentalne istorije, Žil Mišle beleži da je svaka velika francuska provincija, organizovana oko svog jezgra, mikrokosmos njoj susedne zemlje. Ne moramo ići tako daleko kao on i u Alzasu videti malu Nemačku, a u Provansi malu Italiju, da bismo prihvatili da ta centrifugalnost (doboki razlog naše hipercentralizacije) daje Francuskoj čudesnu mogućnost da preko nekoliko provincijskih centara razgrana veze sa susedima. Problem je u tom što zasad jedino Strazbur izgleda sposoban da postane jedna od tih franko-evropskih prestonica; druge gradove je Pariz ostavio nerazvijene. Ipak, Lion, Lil, Tuluz (ili Monpelije) uskoro će moći da preuzmu tu ulogu.

Naša kartezijska kultura i naša centralistička tradicija navodile su nas na to da uklapamo, integrišemo, asimilujemo, a sada treba, nasuprot tome, da naučimo da „delokalizujemo”, kako je to predlagao A. Turen,<sup>24</sup> da naučimo da pravimo razliku između nacionalnosti i izvesnih oblika statusa građanstva na nivou grada, regiona ili Evrope, koji će moći da imaju i „stranci” i imigranti. Naši pasoši već nose oznaku: *Evropska zajednica, Republika Francuska...* To je perspektiva pluralizma, sistema artikulisanog u skladu sa razvojem sveta koji je prestao da se pokorava pojednostavljenjima logike traganja za identitetom. Odnos dela prema celini ne mora više da bude shvaćen u granicama sabiranja i integracije, već ga treba videti

24 Kolokvijum Bilda, Pariz, oktobra 1988.



u perspektivi dvostruke svrhovitosti: celina je već prisutna u delu kao što je deo prisutan u celini. To je formula buduće Evrope, jedina koja dozvoljava udruživanje slobodâ. Francuski identitet je spojiv sa evropskim samo po cenu ovog logičkog, epistemološkog i, posle toga, političkog preobražaja, po cenu radikalne reforme naših intelektualnih navika. Novost koja će biti povratak tradiciji. Evropa je doista nekad predstavljala paradoksalnu, u istoriji jedinstvenu strukturu, koju je kod nas državni centralizam ugušio, strukturu kadru, kako je to opisao J. Suč /J. Szucs/, da lokalnu politiku poveže sa univerzalnom civilizacijom, da sebe uobličí, po rečima jednog drugog Mađara, I. Biboa, „kao mnoštvo malih krugova slobode”.



IV

**SREDSTVA ZA AKCIJU**

Došlo je vreme kad Evropa, htela-ne-htela, mora da se pozabavi sobom. Njena trgovačka logika zao-kružena je jedinstvenim sporazumom i sada se postepeno zapaža da privreda ne može da bude prebačena na automatskog pilota. Ogromni problemi koji iskrsavaju u svim područjima proizvodnje zahtevaju rešenja koja podrazumevaju izvesnu ideju o čoveku i društvu, bilo da je reč o životnoj sredini, o obrazovanju ili o dužini radnog veka. Tehnički progres, podizanje životnog standarda i četrdeset godina u miru pod američkom zaštitom doveli su do opuštanja, koje po nečemu podseća na uspavanost. Ali 1993. godine stupaćemo „u dodir” ne sa neprijateljem, već sa neizbežnim posledicama naših opredeljenja ili, tačnije, naših pristanaka.

Pitanje tehnike postavili su na filozofski način Bergson i Hajdeger. Sada se ono postavlja konkretno i svuda, kao mogućnost stvaranja ili razaranja života, uništenja ili oživljavanja životne sredine. Duboka zebnja koju izazivaju zagađenje prirode i uznemirujuća dostignuća vrhunske genetike mora biti predmet pažnje evropskih instanci. Tom intelektualnom i moral-



nom zadatku mi smo dorasli. „Savet za globalnu ekologiju”, čije osnivanje predviđa Klub Viktor-Igo, mogao bi da pokrene značajne akcije za zaštitu tla, vode i vazduha. Neka se Evropa ponovo otkrije, neka se prepozna u svojim pejzažima, neka Rajna, Rona i Dunav ponovo postanu njene velike reke i neka se na mestima gde je govorio Sokrat opet može disati! Ako je tačno, kako je na poslednjem zasedanju GATT-a rekao američki predstavnik, kritikujući Evropski ekonomski savet što daje subvencije poljoprivredi, da njihove u nekim evropskim zemljama nisu veće od travnjaka u njegovom vrtu, onda je to zato što naša zemlja još nije potpuno industrijalizovana. Šta ćemo učiniti sa tom zemljom? Hoćemo li, sledeći predlog Sen-Simona, jedan deo pretvoriti u staklenu baštu, a ostalo u „ogroman park u engleskom stilu”? U svakom slučaju, neko rešenje se mora naći, i moramo se politički, što u suštini znači civilizacijski, opredeliti za Evropu u kojoj će moći da se živi.

Čitanje mnogobrojnih dokumenata u kojima se ujedinjenju Evrope nude „kulturni ciljevi” izaziva nelagodnost. Najpre nas očara bogatstvo tih predloga, ali ubrzo primećujemo da bi njihovo sprovođenje u delo nailazilo na teškoće, često u vezi sa sitnicama ali ipak nesavladive, koje proizlaze iz razlike među nacionalnim strukturama i navikama. Na primer: kako prikazivati evropski program na jednom zajedničkom kanalu kad se *prime time*, vreme najveće gledanosti, razlikuje od jedne zemlje do druge.

Ovi predlozi u celini podsećaju na kola sa brižljivo napravljenim delovima, ali koja nisu u voznom stanju. Da li je problem u pogonskom gorivu ili u električnoj mreži koja povezuje delove? Istina, Evropa kulture je kasno stigla na dnevni red; nedostaju joj institucije, finansijska sredstva, politička volja... Ali, to zakašnjenje nije slučajno. Nije slučajno to što se dve oblasti gde je izgradnja Evrope nailazila i gde će nailaziti na najveće teškoće nazivaju kulturom: kultura zemlje i kultura duha. Industrija je doista međunarodna. Mašine ili proizvodi manufakture razlikuju se samo po etiketi *Made in France* ili *Made in Italy* ili po nekoj pojedinosti u ponudi. Ali ono što je sazdalo neki kraj: obrada zemlje i rad duha, čuva svoju posebnost, iako je zemljoradnja najvećim delom industrijalizovana i zato svuda ista. Vino ne liči na drugo vino, niti je sir svuda isti, mada jabuke sve više slede isti model.

Evrope će biti samo ako ona odbije da ove dve kulture gleda isključivo iz ugla produktivnosti i dobiti. Anjes Varda /Agnès Varda/ je jednom rekla da kad bismo otvorili ljude, u njima bismo našli pejzaže. Ali ako pejzaži i dalje budu nestajali, više nećemo naći bogzna šta u glavama i srcima ljudi. Sudbina duha vezana je za sudbinu zemlje. Mogućno je da savremeno stanje intelektualne kulture u Francuskoj prati i simbolizuje udes koji preti zemljoradnji: da postane čist artefakt, delatnost razapeta između tehničkog usavršavanja i proizvodnje u velikim serijama. Postavši



naučni proizvod, život je ušao u onaj proces distanciranja koji je motor modernog duha, odvaja se od nas, prestaje da nas pokreće na ljubav, smeh i suze i postaje predmet na koji se može delovati. Ali zbog čega i radi čega?

Danas smo suočeni sa situacijom u kojoj kultura samu sebe iscrpljuje. To je nagovestio Niče, zbog čega je postao učitelj ideologa bez volje i moći, koji od njega zadržavaju samo rad čekića. Novo varvarstvo, koje ne dolazi pre, nego posle kulture. Reč „varvarstvo” ovde izgleda preterana. Novi varvari nemaju u rukama baklje. Njihova bojna kola su buldožeri. Oni premeštaju milijarde deviza, muče zemlju, prljaju more, truju nebo, a kultura protiv njih ne diže glas u zaštitu života. Poslednji put se taj glas čuo 1968, ali na tako nejasan i iskrivljen način da više nije ništa ostalo od patetičnog zahteva koji su ponavljali pobunjeni gimnazijalci: „Hoćemo da živimo!”

To se može reći, može se napisati, ali kako nešto i učiniti? Buđenje duha ne može se naručiti i treba biti svestan toga da stvarajući Evropu — šireći tržište, ubrzavajući promene, bez kojih nema savremenog progressa — uzdižemo i uvećavamo snage kadre da se okrenu protiv kulture ili, tačnije, sposobne da stvore vlasitu kulturu, što su već počele da čine. To je kultura progresizma koji je izgubio dušu, kultura čije je geslo: sve brži, sve noviji, sve bogatiji. Oni koji sa nama ne

dele ovu zabrinutost, verujući da je šire konzervativni i čak reakcionarni ljudi, kratkovidi su isto koliko su to bili oni koji nisu videli približavanje nacizma i njegove mehanizovane vojske. Evropa neće ponovo postati plen Hitlera ili Staljina, ali uvek može da sklizne u provaliju koju produbljuje, napredujući, jer je na stvaralačku aktivnost podstiču razaranja koja uz to idu. Da li je Evropa izišla iz jednog varvarstva samo zato da bi ušla u drugo? To je pitanje sa kojim su suočene njene kulture. Međutim, odgovori na to pitanje još su tanki i svode se na kritiku kritike i na bojažljive izraze želje da se stvari poprave.

Čudno je što, upravo u trenutku kad se milioni ljudi na Istoku okreću prema našim vrednostima, mi od sebe te vrednosti oturamo kao bljutavo jelo. Dok oni na ulici viču „Sloboda!”, jedini stav vladajuće ideologije u Francuskoj, Italiji i Nemačkoj je stav da stava ne treba imati. To je logična posledica one veštačke proizvodnje života o kojoj smo ovde govorili. Budući da mehanizam radi automatski, ostaje samo da se on podrobno opiše. Ali tačno je i to da su dogme toliko zlopotrebljavane da je jedini ubedljiv način da se pokaže da još verujemo u slobodu, jednakost i pravdu sastoji u tome da se borimo na terenu, tamo gde su te vrednosti pogažene i da uvodimo strukture i postupke koji će omogućiti oživljavanje drugačije kulture. Napore najpre treba usmeriti na strpljivo i brižljivo traganje za sredstvima za akciju, na izgrađivanje insti-



tucija, na kritiku i reformu raznih uprava i organizacija, jer su se reči toliko pohabale da je potrebno izazvati medijski skandal da biste privukli pažnju javnosti, to jest treba se služiti beznačajnim stvarima da bi se govorilo o značenju života, pristati na odvratno drobljenje o ma čemu da bi se nešto reklo. Čini mi se da u tome leži jedan od najdubljih razloga što se treba opredeliti za rizik izgradnje zajedničke Evrope. Duh izgubljen u lavirintima tumačenja ovde napokon nalazi jedan predmet, jednu realnost koju je nemoguće tumačiti jer se još nije uobličila. Evropska misao ovde se vraća svojoj potrebi za *praxisom* i svojoj strasti za menjanjem života. Hegel, Marks, Kont, Furije... Kad se jednom nađemo pred izgradnjom ovih institucija, pred kušanjem novog života, valjda ćemo prestati da tapkamo u mestu. Levica, desnica i centar najzad će imati da se izjasne o nečem konkretnom. Ideologija će morati da se preuredi u skladu sa onim što se događa i što se mora dogoditi, a ne više u skladu sa onim što je bilo... Utopija Evrope. Konkretna utopija. Pokušajmo da damo primer takve utopije. Vratimo se onome što se već sada može i mora uraditi, ne u oblasti stvaralaštva, gde niko ne upravlja, sem ako to ne čini Sveti Duh, već u skromnoj oblasti sredstava potrebnih za kulturnu izgradnju jedne transnacionalne Evrope. Ovo nije program, nego kratak spisak predloga koji bi mogli da na osetljivim tačkama izazovu „paljenje” na koje se odavno čeka.

### 1. Višejezičnost

Na prvo mesto dolazi pitanje jezika. Njihova množina stvara probleme u skoro svim oblastima saradnje. Na primer, filmovi i drugi proizvodi fikcije ne mogu da budu istovremeno sinhronizovani na više jezika; neophodnost da se sve prevodi na osam jezika usporava rad evropskih institucija. U Francuskoj je ovaj problem ostao potcenjen iz prostog razloga što će Zajednica, ako odabere jedan zajednički jezik, odabrati engleski, a Francuska to neće prihvatiti.

Ona to neće prihvatiti najpre zato što bi to značilo da je francuski izgubio položaj međunarodnog jezika i postao regionalni jezik; zatim stoga što bi to vodilo manjoj evropskoj raznolikosti, dakle osiromašenju, i, takođe, odvajanju od spoljnog frankofonskog prostora. Najzad (a ova treća tačka vezana je za dve prethodne), što bi to ubrzalo amerikanizaciju Evrope.

Zar ćemo se pomiriti s tim da se jezik koji je tokom dva ili tri veka evropskim diplomatama, misliocima i revolucionarima služio kao *koinè* svede na ulogu provincijskog jezika? Na žalost, način na koji se ustaje u „odbranu” frankofonije tipičan je za ono što se obično smatra najgorim u francuskom temperamentu: mešavina pretencioznosti, nedoslednosti i sitničavosti. Preklapanje kompetencija raznih institucija i podministarstava — a svi su bez potrebnih sredstava i



dugoročnih planova — svedoči o odbijanju da se sagleda stvarna situacija. Treba prihvatiti da stvar frankofonije nije isključivo francuski problem, ali se ona ne svodi ni na problem francuskog jezika. Treba je vezati za odbranu i širenje nemačkog, italijanskog, španskog i portugalskog jezika, jer je i njih engleski potisnuo na marginu. Kad Francuz i Italijan razgovaraju na engleskom, to je — nezavisno od povređenog nacionalog ponosa — prilično žalostan prizor zato što nagoveštava stvaranje jedne banalizovane Evrope, iz koje bi iščezli raznolikost i toplina nacionalnih temperamenata, vešebojni registar jezika, onaj tipično evropski šarm ličnosti koje u govor unose čitavo svoje biće i ne kriju šta su ili bar ono šta bi htele da budu. Naviru mi mnoge uspomene! Jula 1944. u našem odredu pokreta otpora u Tarnu nemački nam je služio kao lokalni jezik, jer je tu bilo Alzašana i dezertera iz SS; bratimljenje sa mladim antinacistima posle oslobođenja; kasnije, na putevima Španije oslobođene frankizma, pesme španskih brigada. Na kozjoj stazi u Išiji razgovor sa italijanskim veteranom iz prvog svet-skog rata... To je bila Evropa i pitanje je da li će ostati takva i za naše potomke, ili će oni samo na engleskom razmenjivati bilanse poslovanje, rezultate naučnih eksperimenata i trgovačke narudžbe. „Moja otadžbina, francuski jezik”, govorio je Žan Polan /Jean Paulhan/. Naša otadžbina, jezici Evrope. Kad to budemo shvatili, stvoriće se uslovi ne samo za spas frankofoni-

je, već i za vraćanje francuskog u međunarodnu komunikaciju.

Jezici Evrope... Mali su od velikih manje korisni, ali su dragoceni koliko i oni. Evropa im pruža priliku da prežive utoliko što nacionalne države neće imati kraljevsko pravo nad njima. Može se navesti jedan uspeh na ovom polju: katalanski jezik. Međutim, baskijski predstavlja veći problem, jer pripada potpuno različitoj porodici jezika. Može se očekivati da će i korzikanski neći načina da se razvije. Kasnije, slovenački... Ali, prilike koje to omogućavaju imaju i svoje naličje. Svaki od ovih velikih regionalnih ili nacionalnih jezika može da se afirmiše u paru sa jednim velikim jezikom komunikacije: katalanski sa kastiljanskim, korzikanski sa francuskim... Time se stvaraju problemi dvojezičnosti i oni će izazvati potrebu za trećim jezikom — a to je nova šansa za engleski, što se pokazalo kad su Flamanci sa Univerziteta u Luvenu proterali francuski. Sada se tu nastava iz važnih predmeta drži na engleskom.

Odupirati se amerikanizaciji Evrope ne znači konkurisati engleskom, nego ga najpre prihvatiti tamo gde je potreban i time osloboditi druge evropske jezike njegovog imperijalizma i njihove inhibicije. Umesto da protiv engleskog vodimo beznađni gerilski rat, zašto mu ne bismo priznali ulogu međunarodnog jezika u dve važne oblasti, u nauci i tehnici? Shodno tome, mislim da bi engleski u tom svojstvu



trebalo učiti već u osnovnoj školi, ma šta o tome mislili patrioti. Zauzvrat, bilo bi obavezno da se već od početka srednje škole uči još jedan evropski jezik, tako da mladi Francuzi, pored osnovnog znanja engleskog, raspoložu dovoljnim poznavanjem nemačkog, španskog ili italijanskog, ako već ne i znanjem dva ili sva tri pomenuta jezika. Srednjovekovna obrazovana elita dobro je govorila četiri! Ova višejezičnost trebalo bi da bude sankcionisana i u visokom obrazovanju. Na primer, zar se može dozvoliti da francuski studenti mogu da studiraju filozofiju bez znanja nemačkog, jezika velike filozofije XIX veka?

Ako ima neko područje gde bi nove evropske strukture mogle da pomognu kulturi, onda je to područje jezika. Uskoro neće postojati nikakve smetnje da nastavnici iz drugih evropskih zemalja predaju u Francuskoj. Zašto ne bi držali predavanja na svojim jezicima, kao što se to delimično upražnjava na visokim školama. Tako bi se mogle predavati prirodne nauke, geografija i izvesni delovi istorije. Za te nastavnike bilo bi organizovano učenje jezika zemlje-domaćina.

Evropa će biti višejezična ili je neće biti. Stalno korišćenje jednog stranog jezika u školi doprineće boljem poznavanju francuskog. Još početkom veka Generalna inspekcija osnovnog obrazovanja utvrdila je da deca bolje govore francuski u krajevima gde je bilo

živo neko lokalno narečje. To je razumljivo. Maternji jezik stiže do dece s mnogo grešaka i trivijalnih izraza. To utiče i na francuski koji se uči u školi, a njegovo kvarenje nastavlja se u dodiru sa ulicom i medijima. Ali kad dete uči neki drugi jezik, ono se na nov način odnosi prema vlastitom jeziku. U neku ruku, ono ga ponovo uči kao da je to strani jezik, upoznaje njegovu strukturu, njegova pravila i ono što treba ispraviti da bi se njim vladalo.

Štaviše, uključivanje stranaca u nastavu neće samo doprineti boljem međusobnom razumevanju, već će podstaći i dobrodošlo takmičenje među francuskim nastavnicima. Ovi evropski nastavnici neće biti samo nastavnici jezika. Oni bi morali, već od drugog razreda srednje škole, da na svom jeziku drže nastavu jednog broja predmeta iz školskog programa. Đaci će naučiti strani jezik samo onda ako im je to potrebno da bi položili ispit. To je praksa potvrdila.

Ovoj razmeni nastavnika bila bi kasnije pridodata razmena učenika. Zašto se ne bi najvećem mogućom broju učenika pružila mogućnost da posle mature provedu jednu godinu studija u nekoj evropskoj zemlji? To se već radi, na većem rastojanju i uz veće troškove, sa Sjedinjenim Državama. Zašto ne i sa Nemačkom, Italijom, Španijom?

Audiovizuelni mediji mogli bi ovde da imaju ulogu podstreka i dobre vežbe. Slušati vesti na radiju na ne-

mačkom ili italijanskom, pratiti na televiziji neki film na engleskom jeziku — to je kulturni izazov i to je kulturni dobitak.<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Nadamo se da će uskoro doći vreme kad će važne evropske ličnosti moći da nam se obraćaju na svojim jezicima. Pomišlja li se da ćemo najbolje „odbraniti“ francuski tako što ćemo pustiti druge da govore svojim jezikom? U međuvremenu, treba što pre pozvati novinare na radiju i televiziji da nauče osnove fonetike i da prestanu da na engleski način izgovaraju nemačke, italijanske ili španske reči i imena (a, posebno, da nauče da se nemačko *w* izgovara kao u Francuskoj a ne kao u Engleskoj!).

## 2. Škole i univerziteti

Ne verujem da bi imalo smisla uvesti Evropu u školske programe kao dodatni „predmet“, za koji bi bio predviđen fond časova i godišnje jedan „školski dan“. Da ponovimo: za nas Evropa nije predmet proučavanja već praksa, grupno iskustvo, znanje i svest koji se formiraju na delu.

Umesto predavanja o Evropi kao takvoj, bolje će biti da se predaje na evropski način, tako što ćemo početi da dajemo privilegovano mesto onoj već pomenutoj zoni bliskosti: čine je oni koji za nas nisu ni stranci ni domaći. To pretpostavlja, između ostalog, drugačiju obradu književnosti, geografije i istorije. Remek-dela na kojima se temelje evropske kulture i njihovi eponimni junaci (kao Don Kihot) trebalo bi da budu uneti u programe i udžbenike, a u nastavi književnosti mnogi pisci trebalo bi da budu proučavani prema temama koje ih povezuju; kao što se Molijer ne može razumeti ako se ne poznaje *Comedia dell'Arte*, Kornej ako se ne proučava *romancero*, ne može se ni tačno odrediti mesto Malroa i Kamija ako se ništa ne zna o Dostojevskom.

Dobar primer korisnog rada u tom smislu pružila je francusko-nemačka komisija za reviziju udžbenika istorije. Taj primer bi trebalo slediti na evropskom nivou, ne da bi se došlo do jednoobraznog programa,



već da bi se uklonilo sve ono što ima obeležje netrpeljivosti i neopravdanog neprijateljstva i, s druge strane, da bi se osvetlio dugi put kojim smo stigli do današnje Evrope. Pored zemljoradnje, školstvo je nesumnjivo područje gde su razlike među evropskim nacijama najveće i gde će se najduže održati. Prosto je neverovatna raznolikost programa, pedagoških metoda i rasporeda nastave u školskim sistemima članica EEZ. To je pravi kaleidoskop. Nemojmo pokušavati da namesto ove raznolikosti ponudimo neko nametnuto ujednačavanje, već počnimo time što ćemo na jednom mestu sabrati različita iskustva. U trenutku kad u Francuskoj počinje ozbiljno procenjivanje rezultata postojećeg školskog sistema, dobro bi došla mogućnost da se oni uporede sa tuđim iskustvom. U kojim disciplinama i zahvaljujući kojim postupcima obrazovanje u nekoj drugoj zemlji daje bolje ili gore rezultate od naših? Koje su prednosti i loše strane različitih podela vremena i ritmova rada u školi?

Predlažem, dakle, da se uvede zajedničko procenjivanje rezultata obrazovanja, čime bi mogla da se bavi ekipa istraživača sastavljena od više nacionalnih grupa, koja bi svoje analize i predloge dostavljala školskim vlastima raznih zemalja i odborima evropskih nastavnika. To bi bio uvod u duboku reformu obrazovanja. Umesto da naširoko raspravljamo da bismo uskladili postojeće razlike, pokušajmo da zajedno gradimo ono što će morati da postoji.

Uprkos mnogim kontroverzama i preprekama, dva univerzitetska programa — „Comett” i „Erasmus” — dali su zadovoljavajuće rezultate. Ali to je malo u poređenju sa onim što treba učiniti.

Treba dati prednost poboljšanju francuskih univerziteta. Sve dok mnogi među njima budu nedovoljno opremljeni i čak zapušteni biće smešno zalagati se za evropske univerzitete. Drugim rečima, potrebno je da dovoljan broj francuskih univerziteta, posebno u unutrašnjosti, u regionalnim centrima sa evropskom vokacijom, dostigne međunarodni nivo. Uporno se održava pogrešno uverenje da je bolje na jednom mestu imati više nacionalnosti nego samo jednu ili dve; slabi rezultati Evropskog instituta u Firenci to potvrđuju. Zbog toga valja podstaći profesore koji drže nastavu doktorantima da što češće gostuju na velikim evropskim univerzitetima. Predviđa se da će studenti završnih godina biti stalno na putu, provoditi jedan semestar u Parizu, drugi u Hajdelbergu, treći u Oksfordu, četvrti u Milanu ili Firenci. Ali, i profesori će morati više da se kreću. Intelektualna Evropa biće nomadska ili je neće biti.

U dva ili tri odabrana mesta u Francuskoj trebalo bi otvoriti „koleže Evrope” po ugledu na Kolež Francuske /Collège de France/, gde bi tokom dva tromesečja naučnici, istraživači i profesori držali seminare na najvišem nivou. Planira se otvaranje jednog takvog centra pored stare Politehničke škole, u srcu Latin-

skog kvarta. Tradicija tog mesta, blizina izuzetnih intelektualnih resursa, odlučnost ljudi koji su to predložili, sve govori u prilog tog budućeg centra. Sve govori, i to već deset godina, ali se ništa ne radi...

### 3. *Knjige, prevođenje, plasman*

Evropsko tržište knjige još je daleko od integracije. Porezi na promet knjiga se kreću od 20% u Danskoj do 0% u Velikoj Britaniji. Očekuje se da će se tu bez većih teškoća postići sporazum i da će biti usvojena visina poreza kao u Francuskoj (5,5%). Teži je problem reprografije, koja stvara nezakonitu konkurenciju u nekim oblastima izdavaštva, posebno kad je reč o časopisima, praktičnoj i školskoj knjizi i stručnim radovima. Zakonski propisi se mogu lako uskladiti, ali njihova primena neće biti jednostavna, kad se bude prisutpilo ubiranju naknada od jedne do druge zemlje. Što se tiče jedinstvene cene, izgleda da ona ne predstavlja problem, jer već važi u jedanaest od dvanaest zemalja.

Nasuprot tome, dve oblasti zahtevaju da se interveniše: prevođenje i plasman knjiga.

*Prevođenje.* — Ne može se sve prevesti, ali prevođenje knjiga u Francuskoj počinje da zaostaje, a postoji opasnost da se to zaostajanje još poveća. Troškovi prevođenja prisiljavaju izdavačke kuće da odustanu od prevoda dugih i teških dela, mada ona zaslužuju da budu objavljena u Francuskoj... To znači da bi stručnjaci za pojedine oblasti morali da sačine listu „teških prevoda” koji bi bili subvencionisani. Nije reč o tome da treba napraviti „evropsku kolekciju”, što bi



vodilo proizvoljnom određivanju granica Evrope, već treba obezbediti da među raznolikim stranim delima u knjižarama evropska produkcija bude dostojno zastupljena, što je već slučaj sa nemačkim i italijanskim delima, ali ne i sa delima pisaca iz zemalja koje nisu tako bliske Francuzima. Pozdravimo na ovom mestu inicijativu pet evropskih izdavača (među njima je i Seuil iz Pariza), koji su se obavezali da redovno objavljuju remek-dela zajedničke baštine na svim velikim evropskim jezicima.

Kad je reč o prevođenju francuskih knjiga na evropske jezike, stanje je zadovoljavajuće u oblasti književnosti, ali ne i u oblasti naučnih izdanja, gde vlada engleski jezik, čak i u Francuskoj. To znači da je potrebno napraviti poseban program pomaganja prevođenja francuskih naučnih dela.

*Plasman.* — Za razliku od nemačkog sistema, francuski sistem plasmana knjige je rdavo organizovan i u drugim evropskim zemljama čuju se žalbe na preduge rokove (čak do mesec dana) za dobijanje francuske knjige. Uporedo s tim, došlo je do pada potražnje francuske knjige u inostranstvu. To su dva razloga da se hitno preduzmu mere za poboljšanje ponude, plasmana i prodaje francuske knjige u inostranstvu, a posebno u Evropi.

Izdavanje knjiga zahteva naročitu brigu, jer preti opasnost da se izdavaštvo, zahvaljujući koncentraciji kapitala i tehničkom napretku svede na brzo štampa-

nje knjiga u velikim tiražima. Mogu se, doista, pojaviti grupe kadre da po želji usmere proizvodnju i plasman i možda da proizvodnju prilagode plasmanu, ostavljajući potpuno po strani bitne oblasti kulture (filozofiju i poeziju, na primer) zarad knjiga za takozvanu „široku publiku”.

#### 4. Audiovizeulni mediji

U ovoj oblasti čuju se najlepší govori i doživljavaju se najžalosniji neuspesi. I ovde se javlja maločas pomenuta tendencija međusobnog udaljavanja. Već deset godina kinematografska proizvodnja u zemljama EEZ stagnira ili opada. Ta pojava može se objasniti konkurencijom televizije, mada poplava serija uvezanih iz Sjedinjenih Država ne mora da bude fatalna za sudbinu filma. Najozbiljniji problem je neinteresovanje domaće publike za filmove iz drugih evropskih zemalja.

Nekada je 15% posetilaca bioskopskih sala u Francuskoj išlo da gleda italijanske filmove, a danas ih je svega 3%. U drugim zemljama stanje u tom pogledu je još gore. Tako, španska publika, koja i dalje čita prevode francuskih knjiga, praktično više ne gleda francuske filmove. Od 1330 filmova prikazanih prošle godine na francuskoj televiziji svega 9% dolazilo je iz evropskih zemalja. Gledaoci, koji inače sanjaju o hollywoodskim zvezdama, ne znaju ništa o uspešnim glumcima i rediteljima svojih neposrednih suseda.

Ta katastrofalna situacija jasno pokazuje gde je opasnost: uskoro će neka kosmopolitska imperija, koja plasira filmove većinom fabrikovane u Sjedinjenim Državama, pustiti pipke po celom svetu. Ali treba reći da je politika evropskih država u ovoj oblasti slaba i pogrešna. U Francuskoj se suviše velika pažnja

poklanja subvencioniranju malih hermetičkih i ponekad apsurdnih filmova, a široka publika postaje *ad-dict* od pojednostavljenih masovnih proizvoda.

Ovakav razvoj događaja dovodi u pitanje samu mogućnost stvaranja evropske masovne kulture. Biće teško suprotstaviti mu se. Ljudi gledaju šta im se dopada i kad su umorni televizija ih besplatno razonoduje. Tako ostaju neiskorišćene izvanredne mogućnosti televizije i radija (jer radio, za koji u manjoj meri važe finansijska ograničenja, ipak srlja u istu provaliju) za uzemljenje elitističke kulture i direktno vezivanje za govor i sliku. Ali, ako uopšte lek treba tražiti tamo gde je izvor opasnosti, postavlja se pitanje šta još može da učini televizija?

Postoji potencijalna publika od 230 miliona gledalaca televizije, čak i više od toga ako se uzme u obzir i centralna Evropa... Ali ko će to iskoristiti? Hoće li se ostvariti proročanstvo Žaka Delora /Jacques Delors/ da će za deset godina televizori biti japanski, programi američki, dok će jedino publika biti evropska? Neugodan paradoks predstavlja to što upravo Amerikanci posmatraju Evropu kao slobodno i skoro jedinstveno tržište. Hoće li nešto slično onome što su postigli sa štampom — da stvore jedina dva evropska lista — (*Wall Street Journal* i *Herald Tribune*) — postići i sa televizijom?

Evropljani konzumiraju pet ili šest puta više audiovizuelne proizvode stvorene u Sjedinjenim Država-



ma nego takve proizvode evropskog porekla i ima večeri kad televizija u Francuskoj u istom terminu nudi pet američkih programa. To se objašnjava niskom cenom američkih proizvoda. Ali to obajšnjenje nije dovoljno. U evropskim državama publika želi nacionalnu TV, ali ona više voli američke filmove i serije od onih poreklom iz drugih evropskih zemalja. To je tužna istina.<sup>2</sup> Zašto je identifikacija lakša u prvom nego u drugom slučaju? Zašto su nam bliži američki nego nemački ili italijanski programi, nama Francuzima — čak samim Nemcima i Italijanima?

Pre svega, autori američkih filmova i serija raspolazu velikim budžetom i u prilici su da naprave najčešće u tehničkom pogledu veoma dobre stvari. Može im se zameriti da su bučni i brutalni, ali nemaju onu siromašku stranu kao većina francuskih filmova i serija, u kojima se oseća imitacija i improvizacija.

S druge strane, američki proizvodi namenjeni su raznorodnoj publici, jer su Sjedinjene Države *melting pot*. Zato oni odgovaraju bolje od drugih i Evropi, njejoj takođe heterogenoj publici. Publika u svakoj zemlji može lakše da se prepozna tu nego u proizvodima njenih evropskih suseda, čije kulture imaju jača nacionalna obeležja.

Najzad, ovi američki filmovi i serije koriste ranije stečen prestiž, slavu Holivuda, vesterna i čitave jedne

<sup>2</sup> Up. G. Lefebvre, *le Choc des télévisions*, Robert Laffont, 1988.

kulture koja je u odnosu na staru Evropu bila i ostala nešto Drugo. I dalje Amerika privlači i iznenađuje, ali ne kao neka neobična zemlja. Publika je već za nju vezala jedan deo svojih snova. Ona tu ima svoje heroje i demone; u njenim očima su pejzaš i društvo Sjedinjenih Država, od Far Vesta do Dalasa, neka vrsta istovremeno egzotičnog i bliskog folklor.

Zaključak je jasan: nijedan evropski televizijski program ne može da se pohvali da je zanimljiv za široku publiku u četiri velike zemlje. To znači da će evropski programi koji se sada pripremaju, bez obzira na privlačnost i kvalitet, dugo imati časnu, ali sporednu ulogu. Štaviše, stvaranje evropskih programa sa sobom nosi ozbiljnu opasnost da će oni, suočeni sa nerešivim problemom sinhronizovanja na više jezika, biti prinuđeni da prihvate engleski kao zajednički jezik, što u samoj Francuskoj predviđaju neki filmski producenti. To će neizbežno voditi još većoj zavisnosti evropskih televizija od Sjedinjenih Država i folklorizaciji francuske produkcije.<sup>3</sup>

<sup>3</sup> U jednom oštrm tekstu o „evropskom audiovizuelnom pejzažu“ Karlo Ripa di Meana /Carlo Ripa di Meana/, evropski komesar za kulturu, upozorava na „opasnost marginalizacije evropskih kultura u svetu čiju su kulturu američke slike i poruke uniformisale“ i na „opasnost da se izgubi ugled i uticaj u svetu“, što se posebno odnosi na Francusku i Italiju, „koje imaju izuzetno značajnu industriju i tradiciju u oblasti audiovizuelnih medija“. (*Lettre internationale*, br. 18, jesen 1988.)

Zasad je bolje ograničiti se na nacionalne programe, jednojezične ili dvojezične, one sa evropskom i svetskom vokacijom. Evropski mit ne treba da zamagli stvarnost, makar ona bila neprijatna kulturnim ljudima. „Ne može se nametati evropska kultura gledaocima televizije koji takvu kulturu ne žele”, rekao je jedan britanski predstavnik u EEZ. Nije slučajno što je projekt *Europa TV* propao i što se ostvarenje ideje da se u Francuskoj uvede evropski, „sedmi kanal” već godinama odlaže. Televizija je masovni medij i treba ga pre svega tako i posmatrati. Shodno tome, prvi cilj Evropljana bio bi da proizvode filmove, serije i slične programe koji odgovaraju širokoj publici, dajući što je moguće manje mesta gluposti i opscenosti, jer one nisu uvek najpogodnije sredstvo za prodobijanje gledalaca. Verovatno bi takva proizvodnja u prvo vreme ostala vezana za jednu ili dve zemlje. Postepeno se „poevropljujući”, publika u različitim zemljama navičiće se na proizvode fikcije koji se temelje na kulturnoj baštini koja nije njihova.

Ali, potrebno je odmah obezbediti tehničke i finansijske uslove za proizvodnju i distribuciju tako zamišljenih audiovizuelnih programa. Na ostvarenju tog zadatka već se radi u okviru programa MEDIA (Mere za podsticanje i razvoj industrije audiovizuelnih programa)<sup>4</sup>, koji je pokrenula Evropska komisija.

<sup>4</sup> Fr: Mesures pour l'encouragement et le développement des industries audiovisuelles. - Prim. prev.

Da zaključimo:

Treba dati prednost proizvodnji filmova, serija i sličnih programa koji mogu, ako su obezbeđena dovoljna finansijska sredstva i ako su namenjeni širokoj publici, prekoračiti nacionalne granice.

Neka stvarno evropski programi zasad budu tematski, namenjeni, na primer, deci, ljubiteljima sporta, pozorišta ili muzike.

Evropi se više opire najšira publika nego kulturna elita. Taj otpor se ne može pripisati ksenofobiji, jer on lako popušta pred dražima američkih proizvoda i ne javlja se kad su u pitanju veliki britanski, italijanski, japanski filmovi. Jedan od razloga što taj otpor postoji leži u nedostatku snage i ljudske dimenzije karakterističnom za produkciju namenjenu masovnoj publici u zemljama sa humanističkom i elitističkom tradicijom. Kad naša kinematografija i naša televizija budu sposobne da proizvedu seriju kakva je *Dalás* ili filmove slične onima koje je američka kinematografija posvetila ratu u Vijetnamu, onda će Francuzi moći da pruže vredan doprinos evropskoj audiovizuelnoj kulturi. Francuski identitet će se uklopiti u Evropu samo ako počne da se s više hrabrosti ispoljava i samo ako prihvati da stupi, i to ne samo levom nogom, u doba masovne kulture.



*Zaključak*

**VIŠE SE NEMA KUDA**

Kad sam počeo da pišem ovaj ogled, raspad sovjetskog carstva tek je bio počeo. Kasnije se on ubrzao: 1989. godina donela je kraj jednopartijskog sistema u Poljskoj, Mađarskoj i Češkoslovačkoj, pad Berlinskog zida i pobedu ustanka u Rumuniji. Tako se centralna Evropa vraća u istoriju i još jedanput se događa da porobljeni narodi budu najzaslužniji za odlučujući preokret. Proces nije završen. Val promena može da zapljusne i samu Rusiju, a ona bi mogla, odričući se carstva utemeljenog na pokojnoj marksističko-lenjinističkoj ideologiji, da se vrati u svoje granice i da, u uslovima popuštanja međunarodne zategnutosti, pokuša da povrati snagu, prepuštajući Zapadu da se brine o njenim satelitima. To je vredan, ali skup poklon, koji Evropu u povelju stavlja pred krupne ekonomske i političke probleme, a u centar Evrope vraća famozno nemačko pitanje.

Na strah od povratka pangermanizma treba odgovoriti činjenicama. Čudesni ustanak bez prolivanja krvi u Demokratskoj Nemačkoj Republici novembra 1989, prelazak na Zapad, zatim bratimljenje u Berlinu nisu izražavali stremljenje naroda prema velikoj



Nemačkoj. Ponovno ujedinjenje biće posledica tih događaja, ali ono nije njihov uzrok. Njih je pokrenula želja da se živi slobodno, strast za drugačijim, dalekim krajevima, koja već vekovima tolike Evropljane vodi na četiri strane sveta, o kojoj podjednako svedoče istraživači, umetnici i pisci. „O sestro, dete milo, Zar ne bi divno bilo da skupa krenemo daleko.“<sup>1</sup> Kao što je Gete primetio, moderni duh zamenjuje tradiciju ekspanzijom, teži ka kosmopolitizmu koji je iz elite prešao u mase. I ako još ne možemo da idemo u zemlje cvetnih pomorandži, neka nam se bar omogući da jedemo pomorandže!

Istočni Nemci su krenuli na Zapad kao što smo mi, pre trideset godina, nagrnuli u Ameriku. Ali, kao ni draž drugih egzotičnih stvari, ni ovaj egzotizam neće dugo trajati. Očaravajuća novost supermarketa, diskoteka i porno-filmova brzo će proći. S druge strane, to su stvari koje ljude frustriraju isto koliko ih razgaljuju, jer uvek traže više, više novca, veći učinak. One guše i sterilisu život, koji onda treba tražiti negde drugde. Ali došlo je vreme da se Evropa, koja se rasprostrla po celom zemljinom šaru, vrati sebi i počne da shvata da se više nema kuda. Hrljenje Istoka prema nama vraća nas nama samima, poziva nas da postojimo sebe radi. Za to se treba vezati ali se ne odva-

1 Bodlerovi stihovi, ovde u prevodu Nikole Bertolina. - Prim. prev.

jati od sveta, ne podlegati provincijalizaciji koja pretili Evropi gurnutoj na sporedan kolosek.

Zapadni Evropljani uzdišu nad svojom sudbinom. Oni se još nisu pomirili sa svojim bogatstvom, na kome im zavide ljudi ponegde već pedeset godina osuđeni na oskudicu. Kad pomenem zapanjujuću činjenicu da u našim društvima, prvi put od preistorijskih vremena, siromašni čine manjinu, to kod ljudi izaziva nelagodnost i negodovanje. U redu! Evo, sada nam dolaze hiljade i hiljade siromašnih, koje mi oprezno, ako ne i kukavički, prepuštamo njihovoj tužnoj sudbini. Šta da učinimo za njih, sa njima? Istina, naše bogatstvo je uslov naše slobode, ali ono je i ograničava i ugrožava. Ono privlači siromašne i nama omogućava da im pomognemo, ali istovremeno nas sputava i od njih odvaja. Ne vidimo li u njima samo milione budućih potoršača obećanih evropskim preduzetnicima koji se spremaju da svoju aktivnost prošire na neke manje-više opustošene zemlje? Ono što je ličilo na neprijatelja postaje prijatelj i na izvestan način Zapad je pobedio bez bitke. Ali često je teže pomoći prijatelju nego pobediti neprijatelja.

Da li je reč samo o tome da pomažemo? Ne treba li pomoć i nama? Jer kad kažemo da su pobedile sloboda i demokratija, mi smo u pravu, ali dok se ljudi koji su ih bili lišeni bacaju u njihov zagrljaj, za nas su to stare ljubavnice, koje smo izdržavali iz zahvalnosti

i zato što je s druge strane gvozdene zavese bilo ljudi koji su nam na njima zavideli. Ti ljudi i te žene nisu živeli sa nama u istom vremenu i u istoj istoriji. Čak i kad su mladi, oni su tek izišli iz rata. Upoznali su atmosferu straha, nemaštine i zbrke koju mi znamo iz rata. Oni tek sad imaju svoj Maj 68. Kuda će krenuti? Hoće li pokušati da nas stignu? Da li je sasvim ludo pomisliti da su oni na neki način već ispred nas? Totalitarizam, poniženje i otpor, što smo mi iskusili u toku četiri godine, najstariji među njima preživljavali su punih četrdeset godina. Da li su sve to podneli samo zato da bi sada došli da posete naše supermarkete? Jednom reči, možemo li računati s tim da će oni prosto preuzeti naše gledište, ili ćemo mi pokušati da stvari pomalo gledamo njihovim očima? Da li su im od svega što je sa sobom nosio komunizam ostali samo gađenje prema svakoj vrsti kolektiva i nezasita glad za usamljeničkom slobodom, ili se pak u njima zadržalo nešto od revolucionarnog bratstva koje je nadahnjivalo pionire boljševizma? Jer, detinjasto je verovati, kako to moda nalaže, da je ove tiranije stvorila samo jedna banda terorista i birokrata. Ili će se, možda, skepticizam ovih ljudi, rođen iz gađenja od ideologije,<sup>2</sup> spojiti sa potpunim nihilizmom Zapadnjaka?

2 Up. Vaclav Havel, *Essais politiques*, Calmann-Lévy, „Liberté de l'ésprit”.

Niko ne može da ponudi pouzdane odgovore na ova pitanja. Oni zavise i od njih i od nas, ali naročito od njih i od plodnosti njihovih kultura. Kad kažem da nas mogu preteći, mislim da to da ih je pretrpljeno iskušenje približio „jednostavnoj i svetoj tajni”, koju je Malro naslućivao u uspavanoj gomili zarobljenika juna 1940, suštinskim pitanjima koje mi zaboravljamo zbog naše profinjnosti i izveštačenosti. Francuska misao iz tridesetih godina (socijalno pravo, personalističko shvatanje zajednice, ekonomija dara) njima je ostala bliža nego nama i bolje odgovara njihovoj situaciji od postmodernizma.<sup>3</sup>

Nije slučajno što je hrišćanstvo odigralo odlučujuću ulogu u oslobođenju Poljske i DDR. Dok kod nas crkve okupljaju manjinu i ograničavaju se na privatni život, tamo su one bile mesta na kojima su ljudi povratili pamćenje, svest i dostojanstvo. Tačno je da „Evropa nije liberalan svet” (Alen Turen). Nastao u Velikoj Britaniji, liberalizam je došao u Francusku s velikim zakašnjenjem i nikad nije pustio koren. Time se ne možemo hvaliti, to je činjenica, i korisnije je upitati se da li se u liberalizmu krije nešto što bi nam pomoglo da bolje primimo od nas odvojenju braću.

3 Upravo je zato T. Mazovjecki postao premijer prve nekomunističke vlade u sovjetizovanoj Evropi.



Velika je zasluga liberalizma što je ostavio određene ruke privatnoj inicijativi u vreme kad ju je gušio kolektivistički socijalizam. Ali šta znači dati slobodu inicijativi, „živim snagama” društva u centralnoj i istočnoj Evropi, gde su te snage uništavane i škopljene tokom četrdeset, čak tokom šezdeset godina, ako se uzme u obzir i situacija u Rusiji? Postoji opasnost da liberalizam ove narode ponovo gurne u ruke autoritarnih režima, ako se u Evropi ne razvije takva politička kultura koja demokratska društva usmerava prema jednom civilizacijskom projektu, koja na nejednakosti u imetku i položaju odgovara pomaganjem najugroženijih i koja nastoji da ograniči pustošenja prirodne i kulturne sredine izazvana fanatičnim forsiranjem proizvodnje.

Potreban nam je red. Znam da je ova reč ozloglašena. Ali da Evropa nije bila izgradila osnove izvesnog reda, berlinski praznik bi se verovatno loše završio. Upravo postojanje tog nadnacionalnog i mirovnog reda dozvolilo je da se izbegnu strah i sukob i delovalo je umirujuće dok je na Istoku rasla pometnja vlasti. Zamislimo šta bi se dogodilo da je Savezna Nemačka ostala ono što je nekad bila za Francusku, Poljsku i za druge zemlje: ratoborna imperijalistička država. Povećavši se za 17 miliona građana, ona bi protiv sebe podigla svoje nekadašnje žrtve. Ali francusko – nemačko izmirenje i okupljanje Dvanaestori-

ce dozvolili su da nemačko ujedinjenje protekne mirno i sada će otkinuti komad Nemačke moći da se pripoji Evropi i da pri tom ponovno ujedinjenje nemačkog naroda ne liči na početak revanša.

Koji će oblik imati to pripajanje? Ono nas stavlja pred težak, u neku ruku epistemološki problem. Postoji ekonomska Evropa, vojna Evropa, začetak političke Evrope, nagoveštaj socijalne Evrope... a one nisu iste. Pred nama se ocrtava višedimenzionalna Evropa, ali još ne možemo da zamislimo kako će ovi različiti sistemi biti međusobno uklopljeni i koje će institucije obezbediti njihovu koordinaciju. Austro-ugarska carevina nije slučano u modi: nostalgija za višenacionalnim poretkom, čije se mirno funkcionisanje precenjuje. „Patos carstva je patos jednog odsustva, jaza između veličine ideje i bede stvarnosti...”<sup>4</sup>

I mi, ali na drugi način, živimo u odsustvu: odsustvu politike, odsustvu boga i, kažu, odsustva čoveka... a to odsustvo rađa potrebu za identitetom. „Evropa je stvarnost samo na socijalnom planu”, kaže Turen. Ali, šta će se dogoditi kad se, prema njegovom pretskazanju, „slika čoveka odvoji od slike društva”? Ako socijalnu politiku ne nadahnjuje izvesna ideja o čoveku, ona će se pretvoriti u puku službu za održavanje sis-

4 Claudio Magris, *Danube, L' Arpenteur*, 1988.



tema. To razilaženje pojedinca i društva je stvar kulture i o njemu se moramo izjasniti. Doista je moguće da se Evropa izgradi u skladu sa ekonomskim mehanizmima podmazanim socijalnim osiguranjem. U tom slučaju će evropska misao ponovo emigrirati u Sjedinjene Države, možda čak u Japan... Ili će se pak povući u nekoliko isposnica, gde će ljudi nastaviti da čitaju i razmišljaju, otelovljujući strašnu Ničeovu viziju: „Novi vrhunac čovečanstva biće mogućan onda kad Evropa naroda bude pala u potpuni zaborav, ali kad će Evropa i dalje živeti u trideset i tri stare knjige koje nikad ne zastarevaju.”

Evropske kulture mogle bi doista da prežive, kao što su antičke kulture preživele najezdu varvara, u nekoliko remek-dela i nekoliko manastira. U toj perspektivi nema ničeg fantastičnog. Masovna kultura je čini verovatnom kad one koji su izvan kulture pušta da veruju da su kulturni. Međutim, istorija Evrope je pokazala da nema ljudskih institucija i odnosa koji ne traže oslonac u kulturi. Raskid između medijske kulture i duha prekinuo bi evropsku tradiciju i to u jednoj bitnoj tački po kojoj se ona razlikuje od drugih, a to je povezanost svetovne kulture sa pravom i politikom. Ne može se zamisliti evropska kultura koja nije povezana sa pravnom državom. Društvo čija bi se visoka kultura sklonila u kule od slonovače prepuštajući okolinu varvarima bilo bi negacija humanističke Evrope, kako Dekartove tako i Hegelove.

O kulturi se govori, ali kao o nekom sporednom dodatku ili nekom izgovoru. O njoj se govori utoliko više što je nedostatak čvrste političke volje za Evropom doveo do prenošenja naglasaka na projekte u kulturi, ali i dalje nejasne i retoričke projekte. Kako je to bez uvujanja opisao belgijski profesor P. Mertens,<sup>5</sup> „Evropa hoće da preživi svoj politički slom kao kultura”. Ali, čak i da bi se preživelo kao kultura, mora se — kao što smo utvrdili govoreći o audiovizuelnim medijima — imati neka politika...

Pominjući razne „Evrope” u obliku institucija (EEZ, UEO, Evropski savet), Dijana Pinto piše: „Naspram ovih konkretnih Evropa uzdiže se divna slika Evrope kulture, čiji su obrisi neizbežno nejasni, za koju neki veruju da obuhvata i „drugu Evropu”, a oduševljene pristalice perestrojke da se proteže sve do podnožja Urala. Ta Evropa srca i duha očigledno može najviše da nas privuče i obogati. Čovek prosto poželi da se bori za nju, jer je ona svetilište duha, plemenitosti i lepote. Zahvaljujući tome što fizički i materijalno ne postoji, ona zrači čistotom koja strašno nedostaje EEZ-u (...).” Ali, ipak „treba (...) ovu Evropu kulture ugraditi u konkretnu evropsku građevinu

5 Medunarodni simpozijum o evropskom kulturnom identitetu (Pariz, januara 1988).



i od EEZ napraviti čvrsto jezgro evropskog identiteta, stalno otvorenog za integraciju drugih evropskih zemalja, s nadom da će jednog dana druga Evropa moći postepeno da mu se priključi.<sup>6</sup>”

Evropski identitet naći će se i prepoznaće se čim se budemo osmelili da stičemo zajedničko iskustvo, a da to više ne bude iskustvo sukoba. Težak poduhvat, jer – kako je primetio Žak Benvil /Jacques Bainville/ – isto ono što je omogućilo Evropi da se duhovno i ideološki zasnuje sprečava je da se ujedini: nepokornost, nezasita glad za slobodom. Zbog toga treba odoleti iskušenju zavodenja raznih zabrana i ograničenja. Defanzivna Evropa, Evropa kvota, „gnjavatorska Evropa” (Pol Tibo /Paul Thibaud/) protivreći evropskom duhu.

Prvi zadatak je da se našim društvima, koja su na Istoku diktature skoro ugušile, a na Zapadu bogatstvo i birokratija ostavili bez životne snage, pomogne da povrate sposobnost slobodnog stvaranja i delanja. Ta sloboda je jedino merilo za demarkaciju Evrope. Pluralna Evropa, ili bolje – „fraktalni objekt” (Umberto Eko): detalj beskonačno ponavlja i umnožava jednu neuhvatljivu formu. Vidimo je tako, u jedinstvu koje daje ogledalo. Ostaje da pomognemo da se ona takva i rodi.

6 D. Pinto, u *Lettre internationale*, br. 16, proleće 1988.

Ova višedimenzionalna Evropa raspašće se u prvoj krizi ako ne bude u stanju da izgradi i vodi politiku okrenutu prema spoljnom svetu. Pad marksizma-lenjinizma na Istoku i kraj sovjetske vojne pretnje (ili, bolje reći, straha od nje) donose popuštanje zategnutosti i, sem pojave poneke snažne zajedničke ličnosti, prirodni poriv zatvaranja u sebe. Evo već dva veka naše nacije žive opsednute neprijateljem. Nacionalizam, kolonijalizam, revolucije... svaka politika zasnivala se na neprijateljstvu. Ogroman teorijski i književni rad razvijao je temu neprijatelja sve do fanatizma i smrtonosnog sudara 1914 – 1918, tog pokušaja evropskog genocida. Staljinovski totalitarizam produžio je to manihejsko razdoblje, ali je ono i u glavama ljudi i u stvarnosti već počelo da gubi uporište. Mi ćemo imati da gradimo Evropu bez neprijatelja, bar bez spoljnog, vidljivog i pretećeg neprijatelja.

To je izazov upućen ne samo našim političkim navikama, već, ako tako smem da kažem, našim racionalnim navikama, našoj uobičajenoj logici, to jest jasnoj misli koja teži da obuhvati celinu i da je razbije na potreban broj delova. Kucnuo je čas kada treba da promenimo govor o metodi. Od svega što nas čeka to će biti najteže. Misliti više ne znači „sudarati se”, kako je govorio Valeri, niti razlagati na sastavne delove neku celinu čiju organizaciju ne uspevamo da sagledamo. Misliti znači analizirati strukture, pratiti njihov nastanak, podsticati funkcionisanje sistema i napre-

dovati od jednog do drugog nivoa da bi se opazile interakcije.<sup>7</sup>

Otkuda to da društveni i politički svet sve više odgovara novoj slici fizičkog i biološkog sveta koju nam daje nauka? Na ovo pitanje nema jednostavnog odgovora. Ova dva sveta se međusobno prožimaju i društva se i nehotice oblikuju prema ideji koju nauke imaju o svom predmetu. Tako danas dualizmi ustupaju mesto složenim skupovima i zamršenim sistemima i više nije reč o tome da se „napravi front” protiv spoljnog neprijatelja: granice sistema su unutrašnje. Delikvencija, toksikomanija, razaranje gradskog tkiva, podela rada na intelektualni i manuelni, kulturna podela na školovane i neškolovane, na „kulturnu kulturu” i plitku kulturu medija; opadanje stvaralaštva, njegova specijalizacija i sve veća zavisnost od tehnologije, njegovo nesnalaženje pred istorijom i bežanje od politike – sve su to uznemirujući znaci. Hoće li se Evropa u kulturnom pogledu raspasti upravo u trenutku kad je istorija poziva da se izgradi na političkom planu? Bez predstave o tome kako Evropa vidi svoju prošlost i svoju vokaciju, politika će biti i dalje manjkava. Zar ćemo na poziv Mazovječkog i miliona Berlinaca koji su srušili Zid, odgovoriti samo izrazima

<sup>7</sup> Na to je pre izvesnog vremena ukazao Iv Barel (Yves Barel, *Le Paradoxe et le Système*, Grenoble, 1979).

žaljenja jedne misli koja kao da se sama sebe plaši kad tvrdi da se ništa ne može tvrditi? Evropu zajednice rodila je, pre četrdeset godina, Evropa na ivici samoubistva. Kulturni poslanici treba sada da ispolje onu hrabrost koju su tada pokazali francuski i nemački državnici. Oni se varaju ako misle da je njihova reč izgubila uticaj u društvu koje više ne priznaje učitelje misli. Naprotiv: Solženjicin je srušio Staljinov mit, a slobodu koja je na Istoku digla glavu održali su u životu pesnici, romansijeri, istoričari, naučnici, filozofi i sveštenici, ljudi reči, uma i molitve.

Potpuno usvajam trostruki cilj koji je predložio<sup>8</sup> Hoze Vidal-Beneto /José Vidal-Benetto/, generalni direktor odeljenja za obrazovanje i kulturu u Evropskom savetu:

1. interiorizovati Evropu;
2. stvoriti centre za promociju;
3. podstaći razvoj teorije.

Prvi od ovih predloga odgovara onome što je u svakoj kulturi bitno: lično usvajanje, povratak sebi. U svom *Govoru evropskoj naciji* (1933) Žilijan Benda /Julien Benda/ je napisao: „Posećivanje inostranstva samo doprinosi tome da življe osetimo razlike. Ljude

<sup>8</sup> Međunarodni simpozijum o kulturnom identitetu (Pariz, januara 1988)



treba učiti tome da uklone osećanje da se razlikuju, trudeći se da se svako u svom delu ljudskosti oseća iznad ovih razlika, što mogu da postignu, i možda bolje nego na drugi način, ako ostanu kod kuće. Mir će za ljude biti plod rada unutrašnjeg života a ne šetnji prostranstvima planete." Ukloniti osećanje naših razlika. To nikako. Ali uzdići se do jedne oblasti ljudskosti iznad ovih razlika svakako je prihvatljiv cilj.

Uspostavljanju (ili vraćanju) evropskog identiteta ne smeta potvrđivanje francuskog identiteta, već njegovo slabljenje i njegova folklorizacija mogu da dovedu do rastvaranja evropskog identiteta u kosmopolit-skoj magmi. Kao što je primetio Luj Dimon<sup>9</sup> /Louis Dumont/, Francuz ima — ili je bar imao — neusiljenu nacionalnu svest, podređenu njegovoj pripadnosti svetu. Eto zašto je apsurdna ideja o stapanju ili čak zbrajanju nacionalnih kultura u neku evropsku celinu, po uzoru na proces ekonomske integracije. Francuski identitet se ne da svesti na neku posebnu „kulturu" u antropološkom smislu te reči; on je spoj posebnog i opšteg, odnos koji treba sačuvati i obogatiti u krilu šire političke i teritorijalne celine. Misliti bez granica. Na kraju, tako se mislilo u zlatnim godinama XVI, XVII i XVIII veka. Dekart, Didro, Volter i Ruso pisali su na francuskom, ali nisu mislili za Francuze,

<sup>9</sup> Seminar o nacionalnim identitetima, Dom društvenih nauka /Maison des sciences de l' homme/, 1987.

već za ceo svet. Braneći se na folkloran način samo tonemo u entropijsku supu koju nam je obećao Levi-Stros i koju već kuvaju preduzetnici i tehnokrati.

„Evropa nije imala politiku svoje misli", pisao je Pol Valeri. Potrudimo se da ona ima misao svoje politike — politike neophodne da bi Evropa postojala. „Oživljavanje teorije" ne može se narediti, ali bez nje ga neće biti ni oživljavanja politike.

**DODACI**



### *1 Deset mera za Evropu kultura*

Ne oskudevamo u evropskim projektima. Ovde ćemo se ograničiti na to da predložimo desetak mera koje nam se, s obzirom na dosad rečeno, čine ili izuzetno urgentne ili nove — u svakom slučaju ostvarljive u Francuskoj u dogleđno vreme.

1. Razviti široku razmenu francuskih nastavnika srednjih škola sa nastavnicima iz drugih evropskih zemalja (za jednu školsku godinu).

2. Ponuditi učenicima završnog razreda „evropsku godinu” u školama članica Zajednice, s tim da se ta godina računa kao godina univerzitetskih studija.

3. Osnovati „Kolež Evrope” na brdu Svete Ženevjeve.

4. Pomoći prevodenje na francuski „teških” dela i prevođenje na strane jezike francuskih naučnih radova.

5. Poboljšati plasman francuske knjige u inostranstvu.

6. U programe javnih radio i televizijskih stanica uvesti svakodnevni evropski forum sa informacijama o događajima u zemljama EEZ i razgovorima o pitanjima od zajedničkog interesa.

7. Podstaći razvoj šest ili sedam regionalnih centara sa evropskom vokacijom, od kojih je svaki okrenut prema jednom od naših suseda.

8. Poslati ekipe istraživača da se u zemljama EEZ obaveste o načinima poboljšanja života, o poboljšanju estetske strane i saobraćaja u gradovima, o podizanju kvaliteta sta-

novanja i životne sredine i, uopšte, o uređenju svakodnevnog života.

9. Okupiti kompetentne osobe na evropskom nivou s ciljem da se produbi misao o ključnim problemima evropske civilizacije u povelju i da se dode do predloga za njihovo rešavanje.

10. Naći i sprovesti u delo mere za jačanje kulturnih veza sa Velikom Britanijom da bi se smanjio upadljiv raskorak, kako na strani Velike Britanije (pre svega okrenute prema Sjedinjenim Državama) tako i na strani Francuske (pre svega okrenute prema Nemačkoj, mediteranskim zemljama i, takođe, Sjedinjenim Državama).

## 2 Bibliografija

### Knjige

BEAUNE Colette, *Naissance de la nation France*, Gallimard, 1985.

BENDA Julien, *Discours à la nation européenne*, Gallimard, 1933.

BRAUDEL Fernand, *L'identité française*, Arthaud-Flammarion, 1986.

BRUNSCHWIG L., „L'esprit européen”, *Cahiers de la Baconnière*, br.1, maj 1947.

ENZENSBERGER H.M., *Europe, Europe*, Gallimard, 1988.

FRÉGET O. et JUILLARD M., *Renaissance au 2000, tragique et dynamique européenne* (u štampi).

KAELBLE Hartmut, *Vers une société européenne, 1880-1980*, Berlin, 1988.

KUNDERA Milan, *L'Art du roman*, Gallimard, 1986.

MAGRIS Claudio, *Danube*, L'Arpenteur, 1988.

MACCIOCCHI M. A., *La Femme à la valise*, Grasset, 1988.

MAZOWIEĆKI T., *Un autre visage de l'Europe*, Noir sur blanc, 1989.

MORIN Edgar, *Penser l'Europe*, Gallimard, 1987.

PATOČKA Jan, *Platon et l'Europe*, Verdier, 1983.



ROUGEMONT Denis de, *L'Europe en jeu*, La Baconnière, Neufchâtel, 1948.

STEINER George, *Dans le château de Barbe - Bleue*, Gallimard, Folio - essais, 1986.

SZÜCS Jenő, *Les Trois Europes*, L'Harmattan, 1985.

VOYENNE Bernard, *Histoire de l'idée européenne*, Payot, 1964.

WOLFF Philippe, *L'Éveil intellectuel de l'Europe*, Seuil, Points-histoire, 1971.

WYRWA Tadeusz, *L'Idée européenne dans la Résistance à travers la presse clandestine en France et en Pologne*, Nel, 1987.

#### Kolokvijumi i ankete

Institut international J.-Maritain /Medunarodni institut Ž. Mariten/, *L'Apporto del personalismo alla Costruzione dell'Europa*, Udine, 1979.

Centre européen de la culture /Evropski centar za kulturu/, *L'Europe et les Intellectuels*, Gallimard, 1984.

Groupe d'études politiques européennes et Institut J.-Maritain, /Grupa za političke studije i Institut Ž. Mariten/ *Pour une politique européenne de la culture*, Economica, 1987.

Fondation du Futur /Fondacija budućnosti/, *Pour un nouvel humanisme de notre temps*, Convention européenne

de la culture, Paris, juin 1986, Cahiers de la Fondation du Futur.

*Europe sans rivage, de l'identité culturelle européenne /Medunarodni simpozijum/* Pariz, januar 1988, Albin Michel.

Institut universitaire européen /Evropski univerzitetski institut/, *Actes du colloque Culture et Cultures européennes*, Badea Fiesolana.

*Documents*, br.1, 1989, Identités nationales et conscience européenne (Kolokvijum u organizaciji Bilda, u Parizu od 19. do 21. oktobra 1988).

#### Članci

GEFFROY Yves, „L'Europe et son destin”, *Esprit*, jun 1987.

KUNDERA Milan, „Un Occident kidnappé”, *Le Débat*, novembar 1983.

SETON WATSON Hugh, „What is Europe? Where is Europe?”, *Encounter*, juli-avgust 1987.

„Les chances de l'Europe”, *Bulletin du Centre européen de la culture*, Genève, 1962.

„Nos Europes”, *Lettre internationale*, br.18, jesen 1988.

„L'Europe de la communication”, in *Mediaspouvoirs*, br.12, oktobar-novembar-decembar 1988.

## Izveštaji

Télévision sans frontières /Televizija bez granica/, CCE, 1984.

*Europe 2000: quelle télévision?*, izveštaj radne grupe o evropskoj televiziji, Institut za komunikaciju, jun 1988.

*Proposition de directive du Conseil de la CE*, Predlog uprave Saveta Evropske zajednice, 1988.

## SADRŽAJ

UVOD . . . . .	7
I EVROPA – JEDNA NOVA IDEJA . . . . .	17
II FRANCUSKI I EVROPSKI IDENTITET . . . . .	39
III NEPRIHVATANJE GRANICA . . . . .	59
IV SREDSTVA ZA AKCIJU . . . . .	97
1. Višejezičnost . . . . .	105
2. Škole i univerziteti . . . . .	111
3. Knjige, prevodenje, plasman . . . . .	115
4. Audiovizuelni mediji . . . . .	118
Zaključak: VIŠE SE NEMA KUDA . . . . .	125
DODACI . . . . .	143
1. Deset mera za Evropu kultura . . . . .	145
2. Bibliografija . . . . .	147



CIP – Каталогизacija u publikaciji  
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

008(4) "19"

ДОМЕНАК, Жан-Мари

Evropa: kulturni izazov / Žan-Mari Domenak; preveo sa francuskog Dušan Civrić. – Beograd: Biblioteka XX vek: Knjižara Plato, 1991 (Beograd: Prosveta). – 150 str.; 18 cm. – (Biblioteka XX vek; 74)

Prevod dela: Europe: le défi culturel / Jean-Marie Domenach. – Tiraž 1000. – Bibliografija: str 147-150.

ISBN 86-81493-11-6

316.7(4) 840-4

a) Култура – Европа – 20 в.

Izdanje BIBLIOTEKE XX VEK (Bulevar E. Kardaševa  
liza 6, 11080 Zemun) i KNJIŽARE PLATO (Va  
18, 11000 Beograd). Za izdavače: Ivan Čolović i Pra  
nislav Gojković. Urednik: Ivan Čolović. Kompjuter  
ski slog i prelom: S.Z.R. „Forma”, Štampa: GP „Pro  
sveta”, Đure Đakovića 21, Beograd. Tiraž: hiljadu  
primeraka. Beograd, 1991.